

میراث ماندگار

حسن رضانی

یکی از بزرگ‌ترین نعمت‌های خداوند متعال بر بندگان دانشمند خویش توفیق تصنیف و تألیف در موضوعات مختلف و مسائل متنوع است. چراکه اصل فهمیدن مطلبی خود کمالی است مستقل و تبیین آن بر وجهی که دیگران سود برند کمالی است مضاعف و همه امور یادشده را به رشته تحریر درآوردن کمالی است برتر و اگر از تنوع و تفنن خاصی برخوردار باشد، هنری است والاتر. آری تقریر معارف بلند و مطالب دقیق را هرکسی نشاید و تنظیم تمام یافته‌ها برای هر صاحب دانشی میسر نباشد. «ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ»^۱

بعد از این مقدمه کوتاه گوییم: یکی از ستارگان آسمان علم و دانش و یکی از فرزندگان عالم تصنیف و تألیف، که علاوه بر سیر و سلوک عرفانی و مجاهدات نفسانی و ریاضیات علمیه و عملیه از کثرت تألیف و وفور تصنیف، در فنون متعدد و شعب مختلف علوم اسلامی برخوردار است، شیخنا الاستاذ العلامة حضرت آیت‌الله علامه حسن حسن‌زاده آملی قدس سره الشریف است که به حق در عصر ما

آیتی بود از حق و نعمتی از رب، لایق تجلیل و تعظیم و سزاوار تبجیل و تکریم.

باری به مناسبت نخستین سالگرد ارتحال ملکوتی آن عزیز سفرکرده از طرف متصدیان تدوین یادنامه آن استاد و مربی بی‌بدیل مسئولیت تهیه مقاله‌ای که حاوی مروری هرچند اجمالی بر آثار و تألیفات استاد باشد، به حقیر موکول شد. لذا اینجانب با اعتراف به عدم لیاقت و قلت اطلاع در این امر مهم متوکلاً علی‌الله جل و علی قبول مسئولیت کردم. بدین جهت پیشاپیش از کلیه ارباب دانش و اصحاب بینش عموماً و از روح ملکوتی حضرت استاد رضوان‌الله تعالی علیه خصوصاً پوزش می‌طلبم و از همگان انتظار دارم به این سطور ناچیز با دیده اغماض بنگرند و با خطاها و لغزش‌ها کریمانه برخورد کنند که «العذر عند الناس مقبول».

به‌هرحال همان‌گونه که گفته آمد، آثار استاد همانند شخص ایشان که ذوالفنون‌اند به اقتضای «كُلُّ يَعْْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ»^۱ از تفنن و جامعیت قابل ملاحظه‌ای برخوردار است.

کلیه آثار معظمله را می‌توان تحت عناوین زیر مرتب ساخت.

۱. آثار عرفانی و اخلاقی

۲. آثار فلسفی و منطقی

۳. آثار کلامی

۴. آثار تفسیری

۵. آثار روایی

۶. آثار رجالی

۷. آثار فقهی

۸. آثار ریاضی و هیوی

۹. آثار ادبی

۱۰. آثار متفرقه

از آنجا که فصل اخیر و مقوم شخصیت حضرت استاد قدس سره عرفان و اخلاق بود ابتدا بر آثار عرفانی و اخلاقی ایشان مرور می‌کنیم و سپس دیگر آثار را مورد مراجعه و بررسی قرار می‌دهیم.

آثار عرفانی و اخلاقی

۱. رساله لقاءالله

این رساله بسیار عزیز که قره العین و محبوب سلاک راه دوست و عشاق کوی یار است، دریکی از مسائل مهم و دقیق عرفانی یعنی «لقاءالله» بحث می‌کند.

حضرت استاد قدس سره در اوایل رساله مقصد اصلی حرکت و سیر تکاملی انسان را لقاءالله معرفی می‌کند و از غفلتی که جمع کثیری از مردم را در خود غرق کرده و آنان را از هدف بازداشته است می‌نالد و بر آن‌ها مشفقانه نهیب می‌زند که حرمان از حرم عشق و محبت تا کی و تا کجا رواست؟ چرا به نواحی قدس و ریاض انس سیروسفری نداریم؟ آیا گمان برده‌اید که بیهوده آفریده‌شده و مانند چهار پایان باید یکسره به فکر خوردن و لذت بردن باشیم و از لقاء خداوند غافل بمانیم؟ حاشاکم و کلا از این‌گونه گمان‌ها.

حضرت استاد، بعد از تقدیم مطالبی از قبیل آنچه ذکر شد، آیاتی از کلام‌الله مجید را درباره لقاءالله که جمعاً به ۲۸ مورد بالغ است، نقل می‌کند. آنگاه به تفسیر و تبیین آن‌ها می‌پردازد. معظم له ابتدا نظر عده‌ای از مفسرین را که لقاءالله را به لقاء ثواب و عقاب خداوند تفسیر نموده‌اند مطرح و آن را موردانتقاد قرار می‌دهد و خاطر نشان می‌سازد ما در تفسیر لقاءالله نیازی به تقدیر ثواب و عقاب و امثال‌ذلک نداریم بلکه لقاءالله ملاقات خود خدا جل علی است، نه ملاقات ثواب و عقاب وی. البته و صدالبته این نکته بر هر انسان عاقل زبان‌فهم پوشیده نیست که مراد از ملاقات خداوند رؤیت او باهمین حاسه بصر نمی‌باشد، چراکه «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ»، بلکه مراد از آن همان‌گونه که در لسان روایات به‌وفور دیده می‌شود، رؤیت قلبی و کشف حضوری و شهودی حضرت حق است که برای عبد به مقدار تقرب وی به‌حق تعالی حاصل می‌گردد.

حضرت استاد در مراحل بعدی رساله شواهدی را چه به نظم چه به نثر درباره مطالب مذکور، از اساطین حکمت و عرفان نقل می‌کند و نکاتی را پیرامون آن‌ها بیان می‌دارد.

یکی از مطالب مهمی که به مناسبت لقاءالله تبارک‌وتعالی در این رساله به تفصیل موردبررسی قرار گرفته است، مسئله وحدت وجود است. استاد حسن‌زاده دام بقائه چهار معنی را از وحدت وجود ارائه، آنگاه به تأیید یا تزییف آن‌ها می‌پردازد؛ و بعد از تعیین معنای مختار، آن را با ارائه و نقل مطالبی از کبار فن عرفان مشروحاً بیان می‌کند که برای مزید اطلاع باید به اصل رساله رجوع شود.

یکی دیگر از مباحث مهم این رساله کیفیت توفیق بین تنزیه حق تعالی از وحده عددیه و فرموده امام

سجاد علیه السلام «لک یا الهی وحدانیه العدد» است که استاد در این باره با نقل روایات و بررسی و تحقیق اقوال بالاخره چنین ابراز نظر می کند:

«همان گونه که وحده بدون آنکه خود عدد باشد، مبدأ اعداد است و به تکرر آن، مراتب عددیه تحقق می یابد، وحده حقه حقیقیه نیز بدون آنکه از دیگر حقائق رنگی به خود بگیرد مبدأ آنهاست و به تکرر تجلیات او دیگر حقائق متحقق می گردند و گویا آنچه در زبور آل محمد است یعنی «لک یا الهی وحدانیة العدد» به دین سر اشاره دارد.

البته لازم به ذکر است حضرت استاد قبل از خاتمه رساله به جهت تناسب بحث به حقایقی از سوره توحید اشارت نموده و در این امر از روایات صادره از اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام و نیز از افادات عارف متأله میرزا محمدرضا قمشه ای و افادات آخوند ملاصدرا کمک می گیرد و در نهایت، خاتمه را به بیان دو امر اختصاص می دهد:

۱. نقل تعدادی اذکار و ادعیه که از حزنه علم الهی و اصلان به لقاء الله مأثور است.

۲. بیان آدابی که طالبان لقاء الله و فائزان به آن باید به دانه متصف باشند.

۲. وحدت از دیدگاه عارف و حکیم

این اثر همان گونه که از نامش پیداست، درباره یکی از مباحث اساسی که ام المباحث است، یعنی توحید و وحدت از منظر عارف و حکیم، نگاشته شده است. حضرت استاد این رساله را به درخواست ذوات دانشمند و دانش پرور وزارت ارشاد که از معظم له راجع به مسئله فوق پرسش کرده بودند، تألیف نمود. ایشان رساله را با مقدمه ای نسبتاً طولانی در باب حقانیت مسلک مشایخ عرفان و حکمت متعالیه که به اعتلای فهم خطاب محمدی صلی الله علیه و آله نائل آمده و از منبع فیض ولایت اهل طهارت و عصمت ارتقاء نموده اند، آغاز می کند و سپس به بررسی مسئله یادشده از دو دیدگاه مذکور می پردازد و خاطر نشان می کند که هر دو فریق در طایفه ای از مباحث ابتدایی وحدت و کثرت مانند مساوقت وحدت با وجود، اعرفیت وحدت نزد عقل و اعرفیت کثرت نزد خیال، تقابل وحدت و کثرت، مضاهات وحدت و وجود و اصالت وجود و ... اتفاق نظر دارند ولی در مسائل عمده نهایی، مثل مسئله تشکیک وجود، تعیین اطلاقی و احاطی واجب تعالی، اول ما صدر عن الله و اول ما خلقه الله و ... از یکدیگر ممتازند. استاد بعد از توضیح موارد وفاق و تشریح مواضع خلاف به تزییف نظر حکیم و تأیید نظر عارف، در مسائل خلافی می پردازد و سپس مختار عارف را با آیات و روایات وارده در باب، تحکیم می بخشد.

از مباحثی که در مراحل نهایی رساله عنوان گردیده، مبحث صدور وحدت حقه حقیقیه ظلیه از وحدت حقه حقیقیه ذاتیه و مبحث اول ما صدر عن الله و اول ما خلقه الله است که ضمن ذکر کلمات هر دو گروه یادشده به مآخذ روایی بحث اشاره شده است.

البته لازم به تذکر است که این رساله علاوه بر امور یادشده، مشتمل بر دو مقاله و یک رساله دیگر که به مناسبت روی آوردن بحث به درج آن‌ها اقدام شده است:

الف: مقاله‌ای در بیان وحدت وجود به قلم آیه الله العظمی میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی قدس سره که از مشایخ استاد حسن زاده است.

ب: مقاله‌ای در مبدأ و معاد، تألیف سعد بن منصور بن کمونه

ج: رساله‌ای در تفسیر سوره مبارکه توحید تألیف شیخ حافظ رجب برسی.

۳. رساله انه الحق

کلمه مبارکه حق، چه در قرآن مجید و روایات صادره از اهل بیت عصمت و طهارت و چه در کتب و رسایل اصول معارف و فروع احکام و چه در کتب قدما، از مشایخ اساطین قبل از اسلام لفظی ریشه‌دار است. بدین جهت حضرت استاد بر آن شدند که چندین بار درباره حق رساله‌ای بنگارند، ولی هر بار ناتمام ماند تا اینکه حضرت علامه طباطبایی صاحب تفسیر قیم المیزان رضوان الله تعالی علیه به روضه رضوان ارتحال کردند. لذا از استاد راجع به یادنامه آن جناب درخواست شد مقاله یا رساله‌ای بنویسند. لذا ایشان وعده کردند مرقومه‌هایی را که درباره حق نگاشته‌اند، گردآورده و آن‌ها را همراه با بعضی از اضافات به صورت رساله‌ای به پیشگاه ارباب فضیلت تقدیم دارند. که به فضل خداوند این امر تحقق یافت و رساله به نام میمون و مبارک «انه الحق» مزین شد.

۴. ولایت تکوینی

این کتاب که درباره یکی از موضوعات اصیل معارف انسانی و یکی از مسائل مهم عرفانی تألیف شده، به خواننده خود القاء می‌کند: انسان در ترقیات و عروجات خویش به مرحله‌ای دست می‌یازد که عالم به منزله بدن وی و موجودات به منزله اعضاء و جوارح وی قرار می‌گیرد و همان گونه که نفس مدبر بدن، بدون هیچ اشکال و صعوبتی در بدن خویش تصرف می‌کند، آدم به کمال رسیده‌ای که مظهر اسماء حسنی الهی است در ماده کائنات تصرف کرده و تمام اجزاء عالم از وی اطاعت و پیروی می‌نمایند.

۵. عرفان و حکمت متعالیه

از آنجاکه مرحوم صدر المتألهین قدس سره القدوسی حکمت متعالیه را بر اساس برهان و عرفان آن‌هم معاضد به کتاب و سنت و حقایق وارده از اهل بیت عصمت و ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین بنا نهاد و بین طریقه نظر و فکر و مسلک کشف و شهود، جمع نمود، طبعاً بین عرفان و حکمت متعالیه رابطه تنگاتنگی به وجود خواهد آمد و بلکه به حق می‌توان حکمت متعالیه را مفسر عرفان و مبانی عرفان معرفی نمود و این همان کاری است که حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره آن را با تألیف کتاب «عرفان و حکمت متعالیه» به‌خوبی به انجام رسانیده است.

۶. الهی‌نامه

الهی‌نامه علی‌رغم کوچکی حجمش، کتاب پرسوزوگدازی است که مرغ روح را در بیکران فضای عرفانی به پرواز درآورده و تا اوج خلوتگه عشاق پاک‌باخته همراهی‌اش می‌کند.

الهی‌نامه گدازه‌های آتشی‌نی است که از ژرفای آتشفشان دل پر جوش و خروش و تفتیده استاد فوران کرده و در صحرای دل آنانی که در آرزوی محبوب به سر می‌برند، جاری و به آن‌ها نوید وصل می‌دهد.

الهی‌نامه شراره‌های سوزانی است که اگر در جان هر به‌جان‌آمده‌ای بیفتد، بیکباره خرمن هستی‌اش بسوزد و در دریای فنایش غرقه سازد.

و بالاخره الهی‌نامه دفتری است که رایحه بهشتیش عشاق جمال دوست را سرمست و از هرگونه خودبینی و خودستایی فارغ می‌نماید.

۷. کلمه علیا در توقیفیت اسماء

مسئله توقیفیت اسماء، مسئله‌ای است که هم در تفسیر و کلام از آن بحث می‌شود و هم در حکمت و عرفان. ولی بین بحث کلامی و تفسیری و بحث حکمی و عرفانی آن از جهاتی فرق است؛ زیرا اولاً: مراد از اسماء در کلام و تفسیر، اسماء الله ملفوظی یا مکتوبی است ولی در حکمت و عرفان، مراد از آن‌ها اسماء الله تکوینی است و ثانیاً: مراد از توقیفیت در کلام و تفسیر، توقف داشتن یا داشتن تسمیه حق تعالی به اسمی از اسماء کمالی بر اذن شارع است ولی در عرفان و حکمت مراد از آن، اختصاص داشتن هر اسمی از اسماء الله تکوینی به موطن خاص خود است و ثالثاً: بحث یادشده در تفسیر و

کلام، بیشتر جنبه فقهی دارد تا اعتقادی، برخلاف بحث حکمی و عرفانی آن که فقط جنبه نظری و معرفتی دارد، نه چیز دیگر.

باری حضرت استاد قدس سره در رساله «کلمه علیا در توقیفیت اسماء» که اولین اثر مستقل در موضوع یادشده است، کلیه مطالب فوق‌الذکر را بانظم و ترتیب خاصی، طی هشت باب بررسی کرده و بدین طریق مجموعه‌ای نفیس را درباره مباحث مربوط به توقیفیت اسماء از جنبه‌های مختلف خصوصاً عرفانی و کلامی به اهل فضل و دانش اهداء نموده است.

۸. تصحیح رساله مکاتبات

رساله مکاتبات مجموعه‌ای نفیس حاوی مباحث عالی عرفانی و فلسفی است. این رساله بر اثر مکاتباتی بین دو عالم بزرگ قرن حاضر، یکی عارف نامدار و حکیم متأله آقا سید احمد کربلایی و دیگری فقیه و اصولی بارع و حکیم فاضل، آقا شیخ محمدحسین غروی، معروف به کمپانی درباره بیان معنی و شرح بی‌تی از منطق الطیر عطار به وجود آمده است.

مرحوم آقا سید احمد کربلایی بر اساس اصالت وجود و تشکیک اخصی آن که مبنای عرفان است و آقا شیخ محمدحسین کمپانی بنا بر اصالت وجود و تشکیک خاصی که مبنای حکمت متعالیه است، مطالبی را به صورت چهارده نامه بین یکدیگر ردوبدل می‌کنند. بعد از آن مرحوم علامه طباطبایی صاحب تفسیر قیم المیزان نظر به نفاست مطالب و دقت مباحث و نیز به منظور حفظ آثار بزرگان، مکاتبات یادشده را در مجموعه‌ای گردآورده و تزییلاتی بر آن‌ها به رسم محاکمات می‌نگارد و در روشن ساختن حق مطالب، سعی بلیغی مبذول می‌دارد. آنگاه حضرت استاد حسن زاده دام‌ظله به محض آگاهی، مکاتبات و محاکمات یادشده را از روی نسخه علامه طباطبایی قدس سره استنساخ می‌کند، ولی از آنجاکه نسخه مذکور ناتمام بوده، جناب ایشان به فکر تحصیل نسخه دیگری می‌افتد تا اینکه کامل آن را نزد عالم بزرگواری سراغ می‌گیرد و آنچه را که از پیش استنساخ کرده بود، با نسخه جدید مقابله می‌کند و کاستی‌های آن را از روی نسخه جدید برطرف می‌سازد. چندی نمی‌گذرد که نسخه دیگری از مکاتبات، اما مطبوع، به دست استاد می‌رسد. لذا معظم له برای بار دوم، با حوصله‌ای تمام، همه آن را با نسخه مطبوع مقابله می‌کند و تحریف‌هایی را که با وجود قرب عهد بدان‌ها روی آورده بود، مشخص و آن‌ها را با توجه به آگاهی و اطلاع خاص خود نسبت به مبانی عرفانی و مباحث فلسفی، اصلاح می‌کند و بدین ترتیب نسخه‌ای منقح و مصحح را از مکاتبات دوستداران حکمت و عرفان ارائه می‌کند.

۹. تصحیح و تعلیق تمهید القواعد

کتاب شریف تمهید القواعد، تصنیف عارف سالک و حکیم متأله صائِن الدین علی بن محمد بن محمد التکره، که شرحی است تحقیقی و عمیق بر رساله قواعد التوحید امام فاضل و حکیم عارف ابو حامد محمد اصفهانی که جد شارح است، این کتاب اولین متن از متون درسی در حوزه‌های عرفان نظری است.

کتاب یادشده در حقیقت پلی است بین فلسفه و عرفان که سعی دارد حتی‌الامکان مبانی عرفانی را بر مبنا و مساق اهل نظر و استدلال تقریر و تبیین کند. حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره کتاب تمهید را در قم نزد مرحوم علامه طباطبایی فراگرفت و خود نیز موفق گردید آن را طی سالیانی دراز در چهار دوره تدریس نماید. معظم له در خلال مدتی که به تدریس تمهید القواعد اشتغال داشت، علاوه بر اینکه کتاب مزبور را با چندین نسخه مقابله و تصحیح کرد، تعلیقات و حواشی فراوانی را بر آن نگاشت و دشواری‌ها و مشکلات آن را برطرف نمود.

۱۰. تصحیح و تعلیق شرح فصوص قیصری

کتاب عظیم‌الشأن فصوص الحکم، اثر بی‌نظیر شیخ اکبر محیی الدین بن عربی، کتابی است که مصنف بزرگوارش آن را طبق دستور پیغمبر اکرم صلی‌الله علیه و آله، که در دهه آخر محرم ۶۲۷ هجری قمری در رؤیای صادقانه‌ای برایش ظاهر گشت و بدو فرمود: این کتاب فصوص الحکم است، آن را بگیر و با خود به میان مردم ببر تا از آن بهره‌مند شوند، بدون کم‌وکاست نگاشته است. این کتاب از زمان نگارش و نشرش تاکنون همواره مورد توجه موافقان و مخالفان عرفان، خصوصاً موافقان و مخالفان شخص محیی الدین بوده و نیز هست. لذا عده‌ای به شدت از آن انتقاد کرده و کتاب‌هایی را در رد آن نوشته‌اند و در مقابل عده بسیاری از محققان از آن ستایش کرده و به زبان‌های عربی و فارسی و ترکی و دیگر زبان‌های رایج در جوامع اسلامی بر شرح و تبیین مطالب آن همت گماشته‌اند. در میان شرح‌هایی که بر کتاب مزبور نگاشته شده، شرح داوود بن محمد علامه قیصری را شأن و اهمیت بسزایی است و به همین جهت از زمان تألیفش تاکنون همواره در حوزه‌های عرفان نظری، به‌عنوان یکی از متون درسی مطرح و مورد تدریس و تدریس قرار داشته و نیز دارد.

حضرت استاد حسن‌زاده آملی قدس سره شرح فصوص قیصری را در تهران نزد مرحوم استاد فاضل تونی رضوان‌الله تعالی علیه فراگرفت و خود نیز موفق گردید طی سالیان درازی چهار دوره آن را تدریس نماید. معظم له در طول مدتی که به تدریس کتاب یادشده اشتغال داشت، علاوه بر اینکه با نسخ متعدد مقابله و تصحیح کرد تعلیقات و حواشی ارزنده و عمیقی را بر آن نگاشت و بدین ترتیب بر فواید و عواید کتاب افزود.

۱۱. رساله مفاتیح المخازن

این رساله مستدرکی است بر فصول دوازده‌گانه مقدمه شرح فصوص قیصری. مرحوم داوود بن محمود قیصری، قبل از آنکه وارد شرح مطالب کتاب شود، اصول و قواعدی را که در فهم مباحث کتاب دخالتی به سزا دارد و مورد اتفاق جمیع اهل کشف و شهود است و توحید صمدی قرآنی نیز بر آن‌ها متوقف است، در دوازده فصل مرتب کرده و آن‌ها را که خود به‌منزله مدخلی است در عرفان نظری در ابتدای شرح مزبور ذکر نموده است. لیکن از آنجا که برخی از اصول و امهات باقی‌مانده بود، که در فهم مطالب کتاب نیز دخالت داشته و به هر علتی که بوده است از مرحوم قیصری فوت گردیده، حضرت استاد حسن‌زاده دام مجده بر آن شد تا مستدرکی را بر فصول دوازده‌گانه مزبور بنگارد و بدین‌وسیله آنچه را که از جناب قیصری فوت‌شده جبران نماید.

۱۲. تصحیح و تعلیق شرح فصوص خوارزمی

یکی از شروحنی که بر فصوص الحکم شیخ اکبر محی‌الدین بن عربی نگاشته شده شرح عارف فاضل کمال‌الدین حسین بن حسن خوارزمی است. شرح فصوص خوارزمی که به فارسی نگارش یافته، در حقیقت ترجمه شرح فصوص قیصری است همراه با پاره‌ای توضیحات و اضافات و اشعاری که در بین آورده است.

حضرت استاد حسن‌زاده رحمه‌الله این شرح را از ابتدا تا انتها تصحیح نموده و نیز تعلیقاتی را بر آن نگاشت.

۱۳. مُمِدَّ الهِمَم در شرح فصوص الحکم

این کتاب شرحی است فارسی بر فصوص الحکم شیخ اکبر محی‌الدین بن عربی که حضرت استاد قدس سره آن را در شهرستان آمل، حین تدریس فصوص، بر جمعی از طالبان معرفت و کمال‌املاء نمود؛ و پس از گذشت سالیانی آن را مرتب و مهیای طبع و نشر کرد.

۱۴. مشکاة القدس علی مصباح الأنس

مشکاه القدس تعلیقاتی است بر کتاب مصباح الانس بین المعقول و المشهود فی شرح مفتاح غیب الجمع و الوجود تألیف محمد بن حمزه معروف به ابن فناری.

مصباح الانس که سومین متن از متون درسی در عرفان نظری است و در حوزه‌های علوم اسلامی بعد از تمهید القواعد ابن ترکه و شرح فصوص قیصری تدریس می‌شود، یکی از مشکل‌ترین و فنی‌ترین و درعین‌حال پر فرع‌ترین کتب در فن یادشده است و سعی دارد بین قواعد عقلی و مبانی عرفانی ایجاد انس کند و از این طریق حکیم ذهن آشنای با احکام عقلی را کم‌کم به سوی عرفان بکشاند. حضرت استاد حسن‌زاده آملی رضوان‌الله تعالی علیه کتاب فوق‌الذکر را در تهران نزد آیت‌الله حاج میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی قدس سره به‌طور خصوصی فراگرفت و خود نیز آن را در طول هشت سال برای عده معدودی در حوزه مقدسه قم تدریس فرمود. زمانی که استاد به تدریس این کتاب اشتغال داشت با توجه به تبحر و تمهر معظم له در عرفان نظری و حقایق و معارفی که از محضر استاد بزرگوار خود مرحوم آیت‌الله رفیعی قزوینی بهره برده بود، تعلیقاتی پرمغز و راه‌گشا بر آن نگاشت.

۱۵. شرح طائفه ای از اشعار و غزلیات حافظ

لطافت و ملاحظت اشعار روحانی و غزلیات عرفانی شمس‌الدین محمد، خواجه حافظ شیرازی قدس سره بالاتر از آن است که به وصف آید و أشهر از آن است که بدان اشاره شود. خواجه شیراز علیه‌الرحمه که به‌حق او را لسان‌الغیب و ترجمان الحقیقه خوانده‌اند، حقایق و دقایق عرفانی را به بهترین وجه در قالب الفاظ ریخته و آن‌ها را با بدیع‌ترین اسلوب در اعماق جان مخاطب القا می‌کند. به‌هر حال حضرت استاد حسن‌زاده را با خواجه شیراز و دیوان اشعارش انس و علاقه‌ای خاص بود و همین امر موجب گردید که شطری از عمر شریف خود را در اشعار و غزلیات آن عارف دل‌سوخته صرف کند و قسمت قابل‌ملاحظه‌ای از آن‌ها را به حافظه بسپارد و علاوه بر این موفق شد یک دوره دیوان او را تلخیص و طائفه ای از اشعار آن را شرح کند، که متأسفانه از کثرت مشاغل و زیادی مشاغل موفق به تنظیم و ترتیب شرح یادشده نگشت.

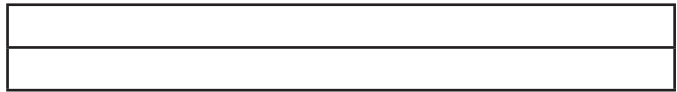
۱۶. رساله نورعلی نور در ذکر و ذاکر و مذکور

این رساله شریف و عزیز که بر یک مقدمه و یازده فصل مرتب گشته پیرامون دعا و ذکر و مناجات، نگارش یافته است. حضرت استاد رحمه‌الله تعالی مقدمه رساله را به بیان کلماتی چند حول مکانت و منزلت دعا از دیدگاه‌های مختلف اختصاص داده آنگاه فصول یازده‌گانه رساله را که هر کدام در مطلبی از مطالب مربوط به دعا و ذکر و مناجات است، یکی پس از دیگری بیان می‌کند.

۱۷. رساله‌ای در سیر و سلوک

این رساله که به «باب رحمت» نام گرفته است، درجات اهل سلوک را به اجمال در سی درجه بیان می‌کند.

درجات یادشده از «شوق» شروع و به «وقوف» پایان پذیرفته است و از آنجا که محتویات این رساله بسیار فشرده و نیازمند به تبیین بود، حضرت استاد بر آن شد تا در رساله‌ای دیگر به نام «درجات العارفین» به شرح مطالب رساله مزبور بپردازد.



۱۸. منشآت

منشآت مجموعه‌ای است اخلاقی عرفانی که حاوی دستورالعمل‌هایی است که حضرت استاد رحمه‌الله تعالی آن‌ها را برای تنی چند از دوستان و ارادتمندان نگاشته است. دستورالعمل‌های مورد اشاره گرچه هر کدام را شأن نزولی خاص به خود است، ولی قطعاً برای دیگران خالی از فایده نخواهد بود.

۱۹. تصحیح و تعلیق رساله تحفه الملوک

رساله «تحفه الملوک فی السیر و السلوک» رساله‌ای است مختصر و موجز و در عین حال جامع و شامل که توسط علامه بزرگوار سید مهدی طباطبایی نجفی ملقب به بحر العلوم رضوان‌الله تعالی علیه در سیر و سلوک و اخلاق و عرفان عملی نگاشته شده است.

گرچه برخی از ارباب تراجم در صحت انتساب این رساله به سید بحر العلوم تشکیک کرده‌اند، ولی در مقابل، برخی از بزرگان چون آقا سید علی قاضی طباطبایی استاد کم‌نظیر اخلاق و عرفان، علامه طباطبایی صاحب تفسیر قیم المیزان، شیخ محمدرضا اصفهانی صاحب وقایه الاذهان قدس الله سرارهم الشریفه و دیگران آن را از مرحوم بحر العلوم دانسته‌اند.

در هر صورت، رساله یادشده را در سیر و سلوک و اخلاق شأنی بسزاست و سزاوار نیست که با ابداع برخی از شبهات واهی از اعتبار آن کاست و علاقه‌مندان به سیر و سلوک را از برکاتش محروم نمود.

لذا حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره متن آن را که بسیار پر غلط بوده است، با دقت تمام تصحیح نمود و از بدو تا ختم بر آن تعلیقات ارزنده و مفید نگاشت.

۲۰. قرآن و عرفان و برهان از هم جدایی ندارند

برخی بر این گمان‌اند که بین قرآن و برهان و عرفان جدایی است و اگر کسی قرآن را به‌عنوان مقتدی و امام خویش برگزید، باید به برهان و عرفان بی‌اعتنا باشد. یا اگر کسی برهان را به‌عنوان مرجع و حاکم انتخاب نمود، باید از قرآن و عرفان دست بکشد و یا اگر کسی به‌سوی عرفان میل کرد، باید از قرآن و برهان روی بگرداند. حال اگر از همین افراد پرسیده شود: آیا ممکن است قرآن کریم حاوی مطلبی مخالف با عقل بوده باشد؟ یا پرسیده شود: آیا ممکن است این امر را انکار کرد که قرآن خود بر اساس کشف تام محمدی صلی‌الله علیه و آله به دست ما رسیده است؟ در هر دو مورد جواب می‌دهند: نه. یعنی همه معترف‌اند که قرآن در هیچ مورد حکمی برخلاف حکم عقل ندارد؛ و همه معتقدند که قرآن کشف نامہ حضرت ختمی مرتبت صلی‌الله علیه و آله است، ولی باین‌همه یک نوع تعصب خاص یا کج‌فهمی خاص و یا عناد خاص آن‌ها را وامی‌دارد که به تعبیرات مختلف و بهانه‌های گوناگون و شیوه‌های جورواجور دم از تفکیک بزنند و این سه محور اساسی شناخت را که ظاهراً سه محورند ولی به لحاظ واقع معاضد هم و پشتیبان یکدیگرند، معارض باهم و معاند با یکدیگر معرفی کنند. «ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ اهْتَدَى».

باری، در عصر ما حضرت استاد حسن‌زاده آملی قدس سره که خود جامع بین قرآن و عرفان و برهان بود، در ایجاد اتصال و رفع بینونت و جدایی میان قرآن و عرفان و برهان، سعی بلیغی مبذول داشت و تا جایی که مقتضیات و شرایط اجازه می‌داد، با زبان و قلم خویش کوشید و بالاخره اثر مستقلی را در موضوع یادشده نگاشت و آن را به اسم «قرآن و عرفان و برهان از هم جدایی ندارند» نام نهاد و آن را به دوستداران حقیق و معارف تقدیم نمود.

آثار فلسفی و منطقی

۱. دروس اتحاد عاقل به معقول

این کتاب شریف دریکی از مهم‌ترین مسائل حکمی که فهم بسیاری از معارف قرآنی، در مسیر تکامل انسانی و هضم کثیری از اسرار احادیث و روایات صادره از اهل بیت وحی علیهم افضل صلوات المصلین بر آن متفرع است، یعنی مسئله اتحاد عاقل به معقول توسط حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره تدوین یافته است.

حضرت استاد با نقل و بررسی آراء کسانی که بحث اتحاد عاقل به معقول را پروراندند و یا به نحوی

درباره آن ابراز نظر کرده‌اند، تحقیق جامعی را درباره مسئله مزبور ارائه کرده است، آنگاه به فروعی که خود نسبت به برخی از مسائل اصل هستند، ولی از مسئله اتحاد عاقل به معقول منشعبند اشاره نموده و در مورد هر کدام بر حسب مقام به بحث و تحقیق پرداخته است.

در فضل و شرافت این کتاب همین بس که خواننده گرمی را در وصول به معرفت نفس که اساس همه خیرات و سعادات و محور تمام مسائل عقلی و نقلی است، یاری می‌رساند؛ زیرا کسی که به عمق دروس کتاب دست یابد، خواهد فهمید که جزا نفس عمل است و آدمی بهشت و جهنم را از این نشئه با خود می‌برد و نیز به این نکته خواهد رسید که علم و عمل عرض نیستند، بلکه هر دو جوهر و انسان سازند و همچنین خواهد دانست که ملکات نفسانی هرکسی مواد صور برزخی اوست و آدمی بهشت و جهنم را از این نشئه با خود می‌برد و آدمی هیچ‌گاه بی بدن نیست، جز آنکه بدن‌ها در طول هم‌اند و تفاوتشان به کمال و نقص است و خلاصه کلام آنکه تصدیق خواهد کرد که طلعت دل آرای دین و قرآن و روایات در پس پرده‌هایی ضخیم که در جهالت‌ها و غفلت‌ها ریشه‌دارند، پنهان مانده و خود را هنوز هم که هنوز است به کسی جز تعدادی اندک نشان نداده است.

۲. تقدیم و تعلیق رساله اتحاد عاقل به معقول

اتحاد عاقل به معقول، رساله‌ای است که در یکی از امهات مسائل مهم حکمت متعالیه به قلم توانا و متین آیه الله حاج میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی استاد بزرگوار شیخنا الاستاذ العلامة آیه الله حسن‌زاده آملی قدس سره به مناسبت جشن چهارصدمین سال تولد صدرالمآلهین که در کلکته برگزار شد، نگارش یافته است.

از آنجاکه این رساله همانند بقیه آثار آن جناب از وجازت و اختصار خاص به خود برخوردار بود، حضرت استاد بر شرح آن در هیئت و لباس تعلیقه همت گماشت و به حمدالله تبارک و تعالی خود مجموعه‌ای شد بسیار سودمند که مورد قبول خواص دانشمند و دانش‌پژوهان اندیشمند واقع گردید.

۳. نصوص الحکم بر فصوص الحکم

این کتاب ترجمه و شرحی است بر فصوص الحکم به تصنیف معلم ثانی حکیم ابونصر فارابی که بنا بر فرموده استاد حسن‌زاده قدس سره به صورت حکمت متعالیه نگارش یافته و اگر کسی به تاریخ نوشتن اسفار آخوند ملاصدرا و فصوص فارابی آگاهی نداشته باشد، در ابتدای امر گمان می‌کند که فصوص بعد از اسفار تألیف شده است.

حضرت استاد این شرح را از زمانی که در محضر استاد خود مرحوم میرزا مهدی الهی قمشه‌ای قدس سره بود، آغاز نمود تا اینکه بعد از مدت بیست سال و اندی با تلاش و کوشش فراوان معظم له خاتمه یافت و به صورت فعلی به عالم فضل و دانش ارائه گردید.

البته گفتنی است که جناب ایشان مطالب کتاب مذکور را به مدت چهار سال، هر گاه به حوزه علمیه تهران و قم تعطیلی روی می‌آورد در حضور جمعی از دوستداران علم و جویندگان دانش در بلده طیبه آمل تدریس کرد که این امر خود در سروسامان یافته شرح یادشده تأثیر بسزایی داشت.

۴. رساله جعل

همان طور که پیداست، مسئله مورد بحث در این رساله مسئله جعل است. مبحث جعل علی‌رغم گفته برخی که ابراز کرده‌اند، مبحث اصالت یا اعتباریت وجود ما را از مبحث جعل بی‌نیاز می‌کند، یکی از مباحث مهم حکمی است که دقت در آن، حقیقت امر را در صدور اشیاء از جاعل واجب بالذات و نحوه ارتباط معلول با علت خود و بالعکس روشن می‌کند.

۵. رساله العمل الضابط فی الرابطة و الرابطة

این رساله که بر چهارده فصل و یک خاتمه مرتب گشته، درباره وجود رابط و وجود رابطی بحث می‌کند.

وجود رابط و وجود رابطی را دو اطلاق است. گاهی وجود رابط و وجود رابطی گفته می‌شود و نظر گوینده به وجودات خارج از ذهن و اعیان خارجی معطوف است که در این صورت مراد از وجود رابط، وجود ماسوی است، بر مبنای حکمت متعالیه و مراد از وجود رابطی نیز وجود ماسوی است، لیکن نه بر مبنای حکمت متعالیه بلکه بر مبنای حکمت مشاء و دیگر گاه وجود رابط و وجود رابطی گفته می‌شود و نظر گوینده به عالم قضایا معطوف است که در این صورت مراد از وجود رابط، وجود غیرمستقل است که معنایی از قبیل معانی حرفیه دارد و در مقابل وجود محمولی است و مراد از وجود رابطی وجود مستقل اما ناعتی است که نعت غیر قرار می‌گیرد و یکی از دو قسم وجود محمولی است. حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره پس از آنکه در فصول اولیه رساله اصطلاحات و اطلاقات یادشده را گوشزد می‌کند، در فصول بعدی به بررسی احکام و موارد استعمال هر یک از آنها می‌پردازد و در خاتمه از آن رو که فصل نهم از منهج اول از مرحله اولی اسفار در وجود رابط و رابطی و نیازمند به تبیین و شرح بود، فصل یادشده را عنوان می‌کند و پس از تصحیح متن، آن را به اقتضای مقام تفسیر و از این طریق راه را برای سلاک اسفار هموار می‌نماید.

۶. تقدیم و تصحیح و تعلیق آغاز و انجام

رساله آغاز و انجام و جیزه‌ای است عزیز، که جناب مستطاب، محقق و مدقق بی نظیر، خواجه نصیرالدین طوسی رضوان الله تعالی علیه آن را در مبدأ و معاد نوشته است. مرحوم خواجه در این رساله عمده از طریق معرفت نفس به بررسی مسائل مربوط به مبدأ و معاد پرداخته است. لذا حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره می‌فرمودند: سزاوار است که این رساله را یکی از رسایل در موضوع معرفت نفس یعنی روانشناسی بدانیم.

به‌رحال حضرت خواجه علیه‌الرحمه، رساله را با خطبه‌ای غراء که از آن رایحه جان‌فزای توحید از دیدگاه کامل اولیاءالله به مشام جان می‌رسد، آغاز می‌کند و می‌فرماید:

«سپاس آفریدگاری را که آغاز همه از اوست و انجام همه بدوست، بلکه خود همه اوست».

باری، اولین قلمی که در حل رموز و دقایق آغاز و انجام به گردش درآمد و اصول و امهاتی را در بیان مطالب آن ارائه کرد، قلم رصین وزین حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره بود.

۷. صد کلمه

این اثر که حاوی صد کلمه در معرفت نفس است، به‌منظور تهییج و تحریص نفوس مستعده به خودشناسی و تعالی و ترقی نفسانی و تحصیل معارف حقه الهی، به قلم رصین و وزین استاد حسن‌زاده قدس سره نگارش یافته است.

۸. رساله نفس الامر

رساله نفس الامر حاوی تحقیقی است، جامع درباره واژه و اصطلاح «نفس الامر» که علی‌رغم کثرت استعمالش، در تفسیر آن بین عده‌ای از محققین اختلاف است. برخی آن را به «عقل فعال» و برخی دیگر به «الامر فی نفسه» و عده‌ای به «ما هو اعم من الذهن و العین» و طائفه‌ای به «العلم الالهی لصور الاشیاء» تفسیر نموده‌اند.

حضرت استاد حسن‌زاده رحمه‌الله رساله را با مناظره‌ای بین علامه حلی و استاد بزرگوارش خواجه نصیرالدین طوسی قدس سره آغاز می‌کند و سپس می‌افزاید که تحقیق و شناخت نفس الامر مبتنی بر بیان چند امر است.

۱. بیان مراد از دو کلمه «نفس» و «امر».

۲. بیان غرض حکماء از ترکیب این دو کلمه به صورت اضافه.

۳. بیان مراد از لفظ «الخارج» در این قول که گفته می‌شود «هذا يطابق الخارج و ذاك لا يطابقه».

۴. تحقیق در معنای مطابقت و عدم مطابقت با خارج.

۵. بیان عقل فعال و نحوه کینونت حقایق در آن.

آنگاه معظم له مطالب بالا را یکی پس از دیگری البته نه بدان ترتیب پس می‌گیرد و در هر قسمت مطالبی مفید و ارزنده از گفته‌های حکماء و محققین و تفسیرهایی پیرامون آن‌ها ارائه می‌کند و در مجموع به این نتیجه می‌رسد که «نفس الامر» را به هر کدام از معانی سابق‌الذکر تفسیر کنیم، قابل توجیه است، لکن هر یک را حکمی خاص است، مثلاً اگر آن را به معنای ذات الشیء فی نفسه تفسیر کنیم شامل حق تعالی می‌شود، به خلاف معنای دیگر که حق تعالی را نمی‌گیرد.

۹. رسالۀ نهج الولاية

موضوع بحث در نهج الولاية، حضرت بقیه الله صاحب‌الامر و السیف و الزمان، خاتم الاولیاء علی الاطلاق قائم آل محمد صلی الله علیه و آله ابوالقاسم محمد بن الحسن العسکری مهدی موعود علیه الصلوه و السلام است.

حضرت استاد قدس سره در ابتدای رساله، لزوم دو نوع بحث را بر وجوب وجود حجه قائم گوشزد می‌کنند:

الف: بحثی کلی که عبارت است از اقامه براهینی عقلی بر وجوب وجود حجتی قائم به‌طور دائم و امتناع خلو عالم امکان از وجود چنین شخصی به‌عنوان واسطه فیض الهی، بدون اینکه به مصداق آن اشاره‌ای شود؛ چراکه وظیفه برهان بیان اصلی کلی است نه تعیین مصداقی جزئی.

ب: بحثی شخصی که عبارت است از ذکر روایات و احادیثی که در آن‌ها به وجود و غیبت و امامت آن حضرت علیه‌السلام تصریح شده است.

سپس حضرت استاد بعد از نقل روایاتی که در امور یادشده صریح است، به ذکر اصول و امهاتی از فرمایشات بزرگان حکمت و عرفان همچون بوعلی و محیی‌الدین می‌پردازند که در حقیقت همه مبین همان قاعده کلی مزبورند.

شایان توجه است که استاد، در خاتمه رساله به بعضی از مؤلفات مشایخ امامیه و غیر امامیه از صدر اسلام تاکنون در امامت و غیبت حضرت بقیه الله ارواحنا فداه اشارتی دارند.

۱۰. درر القلائد علی غرر الفرائد

این کتاب حاوی تعلیقاتی تحقیقی بر قسمت حکمت منظومه حاج ملا هادی سبزواری رضوان الله تعالی علیه است. که به «غرر الفرائد» موسوم است. غرر الفرائد و شرح آن که توسط خود حاجی نگارش یافته یکی از متون دقیق و پرمحتوای فلسفی است و در حوزه‌های علوم عقلی قبل از اسفار اربعه ملاصدرا تدریس می‌شود. مرحوم سبزواری در این اثر گران سنگ و ارزشمند از آثار بزرگانی همچون صدرالمتألهین، ابن سینا، قطب‌الدین شیرازی، محقق طوسی، میرداماد، محیی‌الدین بن عربی و دیگران بهره جسته و از این طریق زمینه را برای ورود در اسفار که با توجه و اشراف بر جمیع مشارب فلسفی و عرفانی و کلامی بنیان گردیده، فراهم نموده است.

از زمان تألیف کتاب مزبور تاکنون شروح و تعلیقه‌های فراوانی بر آن نوشته شده که یکی از آنها تعلیقه پرمغز و جامع استاد حسن‌زاده آملی قدس سره است. استاد در این تعلیقه که به «درر القلائد علی غرر الفرائد» نام گرفته است، مطالب و مباحث متنوع و مفیدی را درج کرده است که در توضیح و تبیین مراد حاجی دخل بسزایی دارد.

۱۱. النور المتجلی فی الظهور الظلی

این رساله که بر یک فاتحه و سه فصل و یک خاتمه مشتمل است، از وجود ذهنی و مطالب مربوط به آن بحث می‌کند.

مسئله وجود ذهنی که از مسائل بسیار مهم فلسفی است، هر چند به یک اعتبار در ردیف مباحث وجود و عدم قرار گرفته، ولی به اعتبار دیگر از جمله مسائلی است که به بحث از حقیقت علم و ادراک مربوط می‌شود و خود زیربنای بسیاری از مباحث حکمی مانند بحث اتحاد عاقل به معقول، بحث معاد جسمانی و روحانی و ... واقع می‌گردد.

۱۲. مفاتیح الاسرار لسلاک الاسفار

کتاب عظیم‌الشان اسفار که مهم‌ترین و جامع‌ترین اثر فلسفی صدرالمتألهین است و در آن اهم مسائل فلسفه‌ی مشاء و عمده قواعد حکمت اشراق و لب مبانی اهل کشف و عرفان مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته، از جمله متون دقیق و عمیق فلسفی است که از زمان تألیف آن تاکنون همواره در حوزه‌های علوم اسلامی، مورد تدریس و تدریس بوده و هست.

حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره از معدود کسانی بود که توانست آراء و نظریات ملاصدرا را به‌خوبی هضم و دوره اسفار را از اول تا آخر تدریس کند. جناب ایشان کتاب مزبور را طی سال‌ها

تحقیقی و تدریس با نسخه‌های متعددی اعم از خطی و چاپی، که اکثر آن‌ها نزد بزرگوارانی همچون آقا علی مدرس، سید حسن آل طعمه، میرزا ابوالحسن جلوه، میرزا محمود آشتیانی، میرزا ابوالحسن شعرانی، آقا میرزا هاشم اشکوری، تصحیح‌شده، مقابله و تصحیح نموده است و از آغاز تا انجام، علاوه بر مأخذیابی این سفر عظیم، بر مشکلات و دشواری‌های آن تعلیقه و توضیح نگاشته و بدین ترتیب راه را برای استادان و دانش‌پژوهان در رشته‌های علوم عقلی، هموار کرده است.

۱۳. عیون مسائل النفس و سرح العیون فی شرح العیون

از آن‌رو که نفس ناطقه انسانی، جامع‌ترین و کامل‌ترین مظهر واجب الوجود بالذات است، یکتا کلمه‌ای است که شناخت آن مستلزم شناخت باری تعالی و محور جمیع مسائل عقلی و نقلی و قطب همه معارف ذوقی است. لذا می‌بینیم قاطبه عرفان و حکماء، اهتمامی را که به موضوع معرفت نفس داده و می‌دهند، به هیچ یک از موضوعات و مسائل حکمی و عرفانی نداده و نمی‌دهند. بر همین اساس، حضرت استاد حسن‌زاده رحمه‌الله تعالی رساله متین و شریف «عیون مسائل النفس» را در خصوص معرفت نفس نگاشت و آن را بر شصت و شش عین که هر عینی در مسئله‌ای از مسائل مربوط به نفس است، مرتب ساخت؛ و چون رساله مزبور، متنی بود فشرده و هر یک از عیون آن به‌خودی‌خود لیاقت آن را داشت که در رساله‌ای مستقل مورد بحث و بررسی قرار گیرد، جناب ایشان بر آن شد تا بر آن شرحی بنویسد و آنچه را که به‌طور اجمال در عیون بدان اشاره کرده، مفصلاً بیان دارد که به فضل و یاری خداوند این امر تحقق یافت و بدین‌صورت کتاب بی‌نظیر «سرح العیون فی شرح العیون» که بر اهم مسائل مربوط به معرفت نفس مشتمل است، به عالم علم و دانش ارائه گردید.

۱۴. گشتی در حرکت

گشتی در حرکت کتابی است عزیز و گران‌قدر که در حرکت و اقسام آن و احکام و نتایج هر یک از آن‌ها بحث می‌کند. مباحث اولیه این کتاب به فحسی در انواع حرکت که از حرکت استداری وضعی شبانه روزی شروع و به حرکت در جوهر ختم می‌شود، اختصاص یافته و سپس به تفصیل از حرکت جوهری و فرق میان آن و تجدد امثال که قاطبه عرفاء بدان قائلند، بحث به میان آمده و در خلال مباحث یادشده به حرکت جنی که اساس آفرینش است و از نظر تصور خفی‌ترین نوع حرکت و از نظر تصدیق مشکل‌ترین نوع آن است، اشاراتی شده است.

بنابراین می‌توان عمده مباحث این کتاب را حول سه نوع از انواع حرکت دانست:

الف) حرکت جوهری، ب) تجدد امثال، ج) حرکت حبی.

و در این میان آنچه از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است و سزاوار است مورد توجه خاص خواص اهل تحقیق قرار گیرد، همان حرکت حبی است که مطلق ایجاد بر آن متوقف است.

به‌هر حال کتاب یادشده علاوه بر امور مزبور، بر سه رساله مهم که به مناسبت روی آوردن بحث بدرج آن‌ها اقدام شده، مشتمل است:

الف) رساله «حرکت جوهری و تحولات ذاتیه» از استاد آیه الله علامه رفیعی قزوینی قدس سره.

ب) رساله «وحدت وجود» از استاد علامه شعرانی قدس سره.

ج) رساله «حرکت حبی و تجدد امثال و حرکت در جوهر طبیعی» از استاد حسن‌زاده آملی دام‌ظله.

۱۵. الحجج البالغه علی تجرد النفس الناطقه

در میان مسائل مربوط به معرفت نفس، که بسیار است، مسئله تجرد نفس از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. بلکه می‌توان ادعا نمود که وزان مسئله تجرد نفس در مقایسه با دیگر مسائل مربوط به معرفت نفس، وزان خود معرفت نفس است با دیگر معارف قرآنی انسان، یعنی همان‌طور که معرفت نفس اساس بسیاری از معارف است مسئله تجرد نفس نیز زیربنای بسیاری از مسائل مربوط به معرفت نفس است. لذا حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره در میان آثار و تألیفات خود اثر مستقلی را به مسئله یادشده اختصاص داد و در آن براهین و ادله تجرد نفس را به نحو مطلوبی تقریر نموده و آن را به «الحجج البالغه علی تجرد النفس الناطقه» نام نهاد.

۱۶. گنجینه گوهر روان

کتاب «گنجینه گوهر روان» مجموعه‌ای است نفیس و گران‌قدر که مانند کتاب «الحجج البالغه علی تجرد النفس الناطقه» حاوی ادله تجرد نفس است، با این فرق که کتاب سابق‌الذکر به زبان عربی و برای خواص و این کتاب به زبان فارسی و برای عموم نگارش یافته است.

به‌هر حال حضرت استاد قدس سره ادله تجرد نفس را که در آثار قدمات به‌صورت پراکنده ذکر شده بود، در این کتاب گردآورده و آن‌ها را همراه با اضافاتی از توضیحات و تنبیهات و غیره بانظم و ترتیبی خاص به رشته تحریر درآورده است.

۱۷. رساله‌ای در اثبات عالم مثال

این رساله همان‌گونه که از اسمش پیداست، از عالم مثال و مطالب و مباحث مربوط به آن بحث می‌کند. عالم مثال، برزخی است بین عالم ارواح و عالم اجسام؛ و به عبارت دیگر عالم مثال، عالمی است بالاتر از عالم اجسام و فروتر از عالم ارواح. اشیاء را در عالم ارواح نه شکل است و نه ماده و در عالم اجسام هم‌شکل است و هم ماده و در عالم مثال، شکل هست ولی ماده نیست. بنابراین، عالم مثال از نظر شکل داشتن شبیه به عالم اجسام است و از نظر تجرد از ماده، شبیه به عالم ارواح. حال خواه آن در قوس نزول بوده باشد، یا در قوس صعود. مسبوق به عالم ماده که موطن تعدد و کثرت است، نه در تصور آن مشکلی است و نه در تصدیق به وجود آن، برخلاف عالم مثال در قوس نزول که مسبوق به عالم ارواح و قبل از عالم اجسام است؛ زیرا در این عالم که نه از ماده اثری است و نه مسبوق به ماده است تصور کثرت و تعدد و صور و اشکال در غایه اشکال و صعوبت است؛ لذا در قبول و رد آن بین حکمای مشاء و فلاسفه اشراق اختلاف است و هر کدام را بر مدعای خویش دلیلی، که مطلوب خود را بدان اثبات می‌نمایند.

حضرت استاد حسن‌زاده رضوان‌الله تعالی علیه در رساله مزبور بعد از اشاره کوتاهی که به تعریف و اسامی عالم مثال دارد، خاطرنشان می‌سازد که عمده مطلب در این باب، اثبات عالم مثال در قوس نزولی است، نه در قوس صعودی و از آنجاکه برخی توهم کرده‌اند عالم مثال همان عالم مثلی است که افلاطون الهی بدان قائل بوده، قبل از هر چیز به ابطال توهم یادشده می‌پردازد و پس از آن وارد بحث اصلی که اثبات عالم مثال در قوس نزول و ذکر و تقریر و تحریر ادله آن است می‌گردد.

۱۸. رساله مثل

این رساله درباره مثل افلاطونیه که از آن‌ها به اسامی دیگری چون صور مجرده، مثل الهیه، ارباب انواع، مثل نوریه و عقول متکافئه نیز تعبیر می‌شود نگارش یافته است. بحث از حقانیت یا عدم حقانیت نظریه مثل، یکی از مشکلات مباحث فلسفی است و از قدیم‌الایام همواره معرکه آراء متعدد و نظریات مختلف بوده و هست.

افلاطون الهی، همچون استادش سقراط، معتقد بود که موجودات عالم مادی را در عالم الهه صوری است مجرد. که از فساد و تغییر و تقید به زمان و مکان، منزّه و مربی و سرمشق موجودات این عالم‌اند. در مقابل، برخی از حکماء، نظریه فوق را نپذیرفته و با مطرح کردن شکوک و ایراداتی آن را از درجه اعتبار ساقط دانسته‌اند.

حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره در رساله مزبور بعد از عنوان کردن نظریه مثل، به نقل و بیان اقوال و گفته‌های بزرگان و اعاضمی که به‌مثل قائل بوده‌اند، می‌پردازد و سپس روایاتی را از اهل بیت

عصمت و طهارت در تأیید نظریه مثل نقل می‌نماید. معظم له در مراحل بعدی رساله از مطالب ذیل سخن به میان می‌آورد.

- (الف) بیان چند دلیل از ادله عقلیه در اثبات مثل.
 (ب) ذکر شکوک و ایراداتی که بر نظریه مثل وارد گشته است.
 (ج) وجه تسمیه مثل به مثل
 (د) کیفیت و چگونگی تصور کثرت در عالم مثل.
 (ه) تأویلاتی که برخی از حکماء نسبت به نظریه مثل اعمال کرده‌اند.

۱۹. تصحیح و تعلیق شرح اشارات

کتاب مستطاب «الاشارات و التنبیهات» تصنیف فیلسوف توانا و حکیم بی‌نظیر حسین بن عبدالله بن سینا معروف به شیخ‌الرئیس رضوان‌الله تعالی علیه یکی از متون فشرده و محکم منطقی و فلسفی است که بر ظرایف و دقایق عجیب و مطالب و مباحث غریب، مشتمل است. مباحث منطقی این کتاب در ده منهج و مباحث فلسفی آن در ده نمط مرتب گردیده است و از آن‌رو که کتاب یادشده بر اساس ایجاز و اختصار تصنیف شده، فهمش بر کثیری از طالبین مشکل بود. لذا بسیاری از شارحان و محققان بر آن شدند که مقاصد و مطالب آن را تشریح و از این طریق کار را برای دانش‌پژوهان علاقه‌مند تسهیل کنند.

یکی از کسانی که به عمل مزبور موفق شد و نیز به‌خوبی از عهده آن برآمد، محقق بارع و حکیم فاضل ناصر الاسلام و المسلمین، نصیر المله و الدین ابوجعفر محمد بن محمد بن حسن طوسی قدس سره القدوسی است که به‌حق می‌توان ادعا نمود، وزان این شرح که به «حل مشکلات الاشارات» موسوم است، در مقایسه با دیگر شروح وزان خود اشارات است، در مقایسه با دیگر کتب فلسفی و منطقی. در هر صورت شرح یادشده به خاطر کثرت فواید و وفور مطالبش همواره در حوزه‌های علوم عقلی و اسلامی مورد تدریس و تدریس بوده و نیز است. لذا حضرت استاد حسن‌زاده املی قدس سره علاوه بر اینکه بسیاری از نمط‌های آن را «نمط‌های ۹، ۸، ۳ و ۱۰» مکرر و به‌طور مستقل و جداگانه تدریس کرده، به تدریس چهار دوره کامل آن «قسمت فلسفه» موفق گردیده است. معظم له در طول سالیانی که به تدریس کتاب مزبور اشتغال داشت، علاوه بر تصحیح، تعلیقه‌ها و حواشی بسیاری را که خود به‌منزله شرح است بر آن نگاشته و بدین ترتیب بر فواید و عواید کتاب افزوده است.

۲۰. ترجمه و شرح سه نمط آخر اشارات

این کتاب ترجمه و شرحی است فارسی بر سه نمط آخر اشارات «بهجت و سعادت، مقامات العارفین، اسرار الایات» که حضرت استاد قدس سره آن را در شهرستان آمل، حین تدریس نمطهای یادشده بر جمعی از مشتاقان علوم و معارف، املاء نمود.

۲۱. رساله اعتقادات

این رساله بر حقایق و معارفی مشتمل است که حضرت استاد طی عمری تحقیق و تدریس به آنها دست یافته و از صمیم دل و با تمام وجود بدانها اعتقاد پیدا نموده است. حقایق و معارف یادشده یکی پس از دیگری به صورت اعتقاد من این است که به رشته تحریر درآمده اند.

۲۲. الاصول الحکمیة

رساله الاصول الحکمیة مجموعه‌ای است مختصر ولی وزین که مطالب و مباحثی را از عرفان و حکمت متعالیه به صورت اصول و امهاتی به پیشگاه اهل فضل دانش تقدیم می‌کند.

۲۳. تصحیح و تعلیق شفا

کتاب عظیم الشان و بی نظیر شفا که در حقیقت دایره المعارف کاملی از فلسفه مشاء است. بزرگ‌ترین و جامع‌ترین اثر فیلسوف بزرگ شرق شیخ‌الرئیس ابوعلی حسین بن عبدالله بن سیناست که بر جمیع علوم عقلی و نظری اعم از منطقیات و ریاضیات و طبیعیات و الهیات مشتمل است.

این کتاب به خاطر شرافت و اهمیت خاصی که داشته و دارد از زمان تصنیف آن تاکنون که هزار و اندی سال می‌گذرد، همواره منبع شناخت فلسفه مشاء و از جمله متون درسی در حوزه‌های علوم عقلی و اسلامی بوده و نیز هست.

حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره، قسمت‌های عمده کتاب یادشده را نزد بزرگوارانی، چون علامه میرزا ابوالحسن شعرانی، میرزا احمد آشتیانی، استاد محمدحسین فاضل تونی، علامه طباطبایی قدس الله اسرارهم فراگرفت و خود قسمت طبیعیات و الهیات آن را در قم طی هشت سال برای عده‌ای از طلاب فاضل تدریس نمود. جناب ایشان در خلال مدتی که به تدریس و تدریس این کتاب اشتغال داشت، علاوه بر اینکه بر تصحیح طبیعیات و الهیات آن توفیق یافت و بر قسمت‌های نفس و الهیات آن تعلیقات ارزنده و مفیدی را نگاشت.

۲۴. ترجمه و تعلیق الجمع بین الرأیین

رساله «الجمع بین الرأیین» و جیزه‌ای است شریف که آن را معلم ثانی حکیم ابونصر فارابی قدس سره در جمع میان آراء منسوب به افلاطون و ارسطو که به‌ظاهر در کثیری از امور چون حدوث و قدم عالم، حدوث و قدم ارواح، صور و مثل الهیه، اخلاقیات و طبایع، اخلاقیات و عادات، کیفیت ابصار و ... متخالف می‌نمایند، نگاشته است. آن جناب در این اثر گران‌قدر خویش کوشیده است: اولاً منشأ توهم تخالف آراء این دو حکیم الهی را در موارد یادشده و غیره بررسی کند و ثانیاً با بررسی کردن منشأ توهم مزبور به رفع اختلاف و ایجاد تصالح و ارجاع هر دو نظر به یک نظر بپردازد.

۲۵. رساله رؤیا

این رساله از رؤیا و اهمیت رؤیا و اموری که مربوط به رؤیاست بحث می‌کند. حضرت استاد قدس سره در این رساله با توجه به آیات قرآنی و روایات صادره از اهل‌بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام و اقوال بزرگان عالم علم، از حکماء گرفته تا عرفای عالی‌مقام، رؤیای صالحه را در حقیقت ارتباط نفس با مبادی عالیه و خواب راست را به‌عنوان دریچه‌ای که انسان را به عالم غیب هدایت می‌کند، معرفی می‌نماید.

۲۶. جزوه «من کیستم»

این جزوه مختصر ولی بسیار مفید، محصول حالتی است که در اثر تفکر و تأمل در حقیقت نفس ناطقه انسانی و احوال و اطوار آن بر حضرت استاد عارض گشته و به دنبال آن حالت، قلم آن جناب به نگارش «من کیستم» رقم‌زده است. ابتدایی‌ترین و درعین‌حال مهم‌ترین فایده این جزوه این است که آدمی را از غفلت همیشگی خود به درآورده و در حیرتی فوق‌تصور، که آن‌هم برای خود عالمی و لذتی دارد، فرومی‌برد.

۲۷. رساله فی التضاد

این رساله از «تضاد» که هم در حکمت، اعم از حکمت مشاء و حکمت متعالیه و هم در عرفان، از آن بحث می‌شود، سخن می‌گوید. حضرت استاد قدس سره در نکته ۹۴۸ از هزار و یک نکته عصاره‌ای از رساله مزبور را ذکر نموده است.

۲۸. دروس معرفت نفس

معرفت نفس کتابی است شامل یکصد و پنجاه درس در سیر مراحل ابتدایی معرفت نفس، که انفع معارف و محور جمیع مسائل علوم عقلیه و نقلیه و اساس همه خیرات و سعادات است. حضرت استاد قدس سره، دروس یادشده را سالیانی دراز روزهایی که دروس حوزه تعطیل بود، در مسجد سبزه میدان آمل برای قشر جوان اعم از تحصیل کرده دانشجو و دیگران تدریس و درنهایت به صورت کتابی که شامل سه دفتر است، در دست نشر قرارداد.

۲۹. نثر الدراری علی نظم اللثالی

این کتاب تعلیقه‌ای است شرح گونه بر قسمت منطق منظومه حاج ملا هادی سبزواری رضوان الله تعالی علیه که به «اللثالی المنتظمه» موسوم است. نظم اللثالی و شرح آن که توسط خود حاجی نگارش یافته، یکی از متون محکم منطقی است که در حوزه‌های علمی بعد از حاشیه ملا عبدالله و شرح شمسیه و جوهر نضید و شرح مطالع، تدریس می‌شود. حضرت استاد حسن زاده قدس سره که خود کتاب مزبور را سالیانی دراز در تهران تدریس کرده است، حواشی بسیار محققانه و جامع راه، همگام با تدریس، به مرور زمان، بر آن نوشت و عویصات و مشکلات آن را به نحو بدیعی حل نمود.

۳۰. رساله‌ای در نقل و بیان حرکت جوهری

این رساله در مسئله مهم و گران قدر حرکت جوهری بر مبنای حکمت متعالیه است. حضرت استاد قدس سره به تبیین اندیشه‌های صدر المتألهین شیرازی صاحب اسفار در این نوشته همت داشته‌اند و این مطالب را در سالیانی دراز در اثنای درس و بحث و فحص در صحف نوری علمی به دست آورده‌اند. چنانکه از متن رساله روشن است، این رساله حائز چندین دلیل بر وجود حرکت در جوهر طبیعی است و سعی شده تا به روشی شیرین و سبکی دل‌نشین تقریر و تحریر گردد تا نفوس مستعد را چراغی فرا راه تکامل علمی باشد. حضرت استاد بیست‌ویک دلیل بر مدعای حرکت جوهری را در این رساله گردآوری و به توضیح آن اقدام کرده‌اند.

آثار کلامی

۱. تقدیم و تصحیح و تعلیق کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد

کتاب تجرید الاعتقاد تصنیف محقق بارع، سلطان الحکماء و المتکلمین، خواجه نصیرالدین طوسی قدس الله روحه یکی از متون فشرده و محکم کلام شیعی است که در میان کتب کلامی کمتر کتابی را می‌توان سراغ گرفت که بسان آن مورد توجه محققان و متکلمان شیعه و سنی بوده و علماء فریقین بر آن شروع و تعلیق زیادی نگاشته باشند.

اولین کسی که تجرید را شرح کرد و به توضیح مطالب آن پرداخت، شاگرد فاضل و بزرگوار مصنف، یعنی متکلم و فقیه و رجالی بزرگ شیعه جمال‌الدین حسن بن یوسف بن مطهر، معروف به علامه حلی قدس سره الشریف است که به حق می‌توان ادعا نمود وزان این شرح که به کشف المراد موسوم است، در مقایسه با شروع دیگر وزان خود تجرید در مقایسه با دیگر کتب کلامی است.

بهرحال، کتاب کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، به خاطر کثرت تداول و فراوانی تعلیق و شروع کوتاه و بلند و وارد گشتن حواشی گوناگون در متن آن، به نحوی تصحیفات و تحریفات بدان روی آورد که هیچ‌کدام از نسخ چاپی آن شایسته و زیننده این اثر گرانمایه نبود. لذا حضرت استاد حسن‌زاده آملی قدس سره بر آن شد تا از کتاب یادشده نسخه‌ای منقح و متقن ارائه کند. معظم له جهت وصول بدین مقصود نسخ متعددی را که تعداد آن‌ها به هفت نسخه بالغ است، گردآورد و با تلاش و کوششی زائدالوصف همراه با وسواس علمی و پژوهشی خاص ایشان، به تصحیح کتب مزبور توفیق یافت و بدین‌صورت مصحح‌ترین نسخه را از آن به عالم علم و دانش عرضه کرد.

گفتنی است که استاد حسن‌زاده دام‌ظله علاوه بر تصحیح، تعلیقات و حواشی فراوانی را که طی مدت بیست‌وپنج سال، هم‌زمان با تدریس کشف المراد چه در حوزه تهران و چه در حوزه مقدسه قم بر آن نگاشته و به دو‌یست صفحه بالغ است، در پایان کتاب آورده و بدین ترتیب بر فواید و عواید آن افزوده است.

۲. تقدیم و تصحیح و تعلیق رساله قضا و قدر محمد دهدار

رساله قضا و قدر، تألیف علامه بزرگوار محمد دهدار قدس سره را که در موضوع خود بسیار سودمند و ارزشمند است، اهمیتی بسزاست. ولی علی‌رغم نفاستش، همچون کثیری از آثار ارزنده دیگر در کنج انزوا افتاده بود و ارباب دانش از فواید جلیله‌اش محروم بودند، لذا استاد حسن‌زاده رحمه‌الله تعالی بر آن شدند آن را تصحیح و همراه با تعلیقات سودمند خویش در دست طبع و نشر قرار دهند.

۳. رساله خیر الاثر در رد جبر و قدر

این رساله که در حقیقت سه رساله است پیرامون یکی از مشکل‌ترین و مهم‌ترین مسائل کلامی یعنی مسئله جبر و تفویض نگاشته شده است. حضرت استاد قدس سره فصول اولیه رساله را به تحقیق درباره اختیار، اراده، قدرت و بررسی هر کدام از این صفات در مورد واجب و ممکن اختصاص می‌دهد و در فصل سوم تعریفی را که متکلم از قدرت ارائه می‌کند، موردنقد قرار داده و آن را در مورد واجب صحیح نمی‌داند. آنگاه در فصول بعدی رساله، با توجه به مقدمات و تمهیداتی که در فصول مقدمه فراهم آورده است، به بحث از مسئله جبر و تفویض می‌پردازد.

۴. رساله‌ای در بیان اقسام فاعل

این رساله از اقسام فاعل که در کتاب‌های فلسفی مطرح شده است بحث می‌کند. حضرت استاد در این اثر مسائل ذیل را مورد بحث و بررسی قرار داده است:

۱. اقسام و اطلاقات اصطلاح فاعل.
۲. تطبیق اقسام فاعل بر انسان.
۳. پاسخ به این پرسش که در میان اقسام فاعل کدام یک بر خداوند صادق است.

۵. رساله فی الامامه

رساله امامت، اثری است گران‌سنگ که درباره بزرگ‌ترین مسئله از مسائل خلافتی در میان مسلمانان، توسط استاد تألیف شده است. معظم له در ابتدای این رساله به ذکر پانزده مورد از فرمایشات امام الائمه سید الاوصیاء علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام که همه درباره اوصاف آل محمد علیهم‌السلام است و از کتاب شریف نهج‌البلاغه انتخاب شده، تبرک جسته و سپس با اشاره به اهمیت و پایگاه حساس مسئله، مباحث عقلی و تحقیقی خویش را در امامت بیان می‌کند.

حضرت استاد قدس سره در مباحث یادشده ابتدا لزوم وجود امام را از منظر عقل، به دو طریق اثبات می‌کند و سپس به ذکر اوصاف و صفاتی که باید امام مسلمین به اقتضای عقل و نقل بدان‌ها متصف باشد، می‌پردازد و در مراحل بعدی با تمسک به روایات و احادیث معتبر و نقل متون قابل اعتماد، خاطر نشان می‌کند که اوصاف یادشده فقط بر اهل بیت گرامی رسول خدا، یعنی ائمه اثنی عشر صلوات الله علیهم اجمعین منطبق است و دیگران را در این امر نصیبی نیست. لازم به ذکر است که استاد در مراحل پایانی رساله امامان دوازده‌گانه شیعه را به ترتیب مطرح و درباره هر کدام مطالبی را به تفصیل بیان می‌دارد.

۶. فصل الخطاب فی عدم تحریف کتاب رب الارباب

این رساله را حضرت استاد قدس سره در رد کتاب مرحوم حاجی نوری صاحب مستدرک الوسائل که قائل به تحریف قرآن بود و «فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب» را در این باره تألیف کرد، نگاشته است.

مرحوم نوری در کتاب یادشده، برای اثبات مدعای خود به برخی از اقوال سست و روایاتی که غالباً جزء متشابهاًتند و نیاز به تأویل دارند و یا جزء موضوعات و مجعولاتند، تمسک کرده و متأسفانه از این طریق قول به تحریف قرآن را که از قدیم‌الایام در دست مخالفان امامیه جهت کوبیدن آنان به حربه‌ای بدل شده بود و بزرگانی همچون شیخ مفید، سید مرتضی علم الهدی، امین الاسلام طبرسی صاحب مجمع و دیگران سعی‌ها کردند تا با نوشته‌ها و گفته‌های خویش ساحت امامیه را از این اتهام ناروا تبرئه کنند، قوت بخشید و شد آنچه نباید بشود.

لذا لازم می‌نمود تا در این زمان نیز کسی به این مهم قیام کند و حربه تحریف را برای بار دیگر از دست مخالفان بگیرد که الحمدلله رب العالمین این توفیق نصیب حضرت استاد شد و رساله «فصل الخطاب فی عدم تحریف کتاب رب الارباب» را تألیف کرد.

البته لازم به ذکر است که استاد در قسمت پایانی رساله تعلیقات سودمند و بارزش علامه ذوالفنون آیه الله شعرانی قدس سره را بر فصل الخطاب حاجی نوری نقل کرده و از این راه بر فواید رساله افزوده است.

۷. رساله حول الرؤیه

این رساله را با رساله لقاءالله که سابقاً آن را در قسمت آثار عرفانی استاد معرفی کردیم، ارتباط تنگاتنگی است و بنا بر فرمایش خود استاد، رساله لقاءالله مکمل رساله رؤیت است. به هر حال طبق آنچه از صدر رساله مستفاد است، حدیثی که ابن اثیر در ماده «ضم» از کتاب نهاییه خویش بدان اشارت کرده موجب گردید تا جناب ایشان درباره رؤیت تحقیقی تام داشته باشد؛ زیرا ظاهر حدیث مورد اشاره موهم این معنی است که رؤیت حق تعالی با حاسه بصر برای انسان ممکن است درحالی که عقل و نقل هر دو آن را مستحیل می‌دانند.

اما اصل حدیث مذکور، پس از این قرار است: «انکم سترون ربکم كما ترون القمر ليله البدر لا تضامون فی رؤيته». یعنی: به درستی همان‌گونه که ماه را در شب چهاردهم بدون آنکه مزاحم یکدیگر باشید، می‌بینید، پروردگارتان را نیز خواهید دید».

باری حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره در این رساله بعد از اشاره به تشعب اقوال متکلمین در مسئله رؤیت که تقریباً به ده قول بالغ است، ابتدا طائفه‌ای از اصول و امهات عقلی را که در انهدام

اقوال فاسد موجود در مسئله و تثبیت قول مختار دخل بسزایی دارد، تقریر می‌کند و سپس به ذکر روایات صادره از ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین، می‌پردازد. خلاصه نظر استاد در مسئله رؤیت این است که اگر مراد به رؤیت حق تعالی دیدن به چشم سر است، باید گفت: جمیع حکماء متألهین و تمام علماء شامخین آن را مستحیل می‌شمارند و بر این استحاله ادله‌ای را چه عقلی و چه نقلی اقامه می‌نمایند و اگر مراد به آن، شهود عقلی و حضور علمی و انکشاف قلبی باشد، باید اذعان کرد، این امر علاوه بر اینکه مستحیل نیست، بلکه غایت آمال عارفان و منتهای آرزوی کمترین است.

آثار تفسیری

۱. سدره المنتهی فی تفسیر قرآن المصطفی

این کتاب در حقیقت حاوی مجموع مباحث تفسیری حضرت استاد قدس سره است که در آثارشان به صورت پراکنده بدان‌ها پرداخته‌اند و بعدها توسط جمعی از افاضل و شاگردان ایشان که همت گماشتند و آنچه در تفسیر آیات در میراث ماندگار حضرت استاد آمده استخراج و جمع‌آوری نمودند تنظیم‌شده و به حضور قرآن‌پژوهان تقدیم گشته است.

۲. تصحیح خلاصه المنهج

خلاصه المنهج تلخیصی است از تفسیر شریف منهج الصادقین فی تفسیر القرآن المبین، تألیف ملا فتح الله کاشانی که به دست خود مؤلف صورت پذیرفته است.

آنچه لازم است، خاطرنشان گردد این است که مرحوم ملا فتح الله کاشانی تفسیر منهج و خلاصه آن را بنا بر قرائت ابوبکر بن عیاش از عاصم تفسیر فرموده و قرائت مشهوری که قرآن بدان تلاوت می‌شود، بنا بر قرائت حفص از عاصم است. حال بدان که حضرت استاد حسن‌زاده آملی رضوان الله تعالی علیه علاوه بر تصحیح دوره کامل خلاصه المنهج، رساله‌ای نفیس در تمییز موارد اختلاف دو قرائت یادشده تألیف کرده که در آخر خلاصه به طبع رسیده است. لکن بنا بر آنچه در نکته ۶۳۸ هزار و یک نکته آمده است ناشرش آن را نه به نام حضرت استاد، بلکه به نام علامه ذوالفنون میرزا ابوالحسن شعرانی رضوان الله تعالی علیه منتشر کرد، چراکه در آن زمان حضرت آقای شعرانی قدس سره از شهرت علمی بالایی برخوردار بودند و جناب استاد رحمه الله طلبه‌ای جوان و گمنام.

۳. انسان و قرآن

مجموع مطالب این کتاب همان‌گونه که از نامش پیداست گرد دو محور دور می‌زند: الف: قرآن، ب: انسان. حضرت استاد در محور نخست از عظمت و بی‌نهایتی قرآن، از مراتب و درجات قرآن و از اینکه قرآن کتاب برهان و عرفان است و اینکه قرآن مآدبه الله است و مطالبی از این دست. به تفصیل بحث می‌کند، آنگاه کم‌کم به محور دوم بحث یعنی بحث از انسان کامل به‌عنوان حامل و ظرف قرآن منتقل می‌شود و با بررسی و بیان مطالبی و ارائه ادله و شواهدی، ضمن فصول و مراحل اثبات می‌کند، یکی از مصادیق، بلکه اهم مصادیق لیل‌القدر که قرآن در آن نازل شده است، بنیبه طیبه محمدی صلی‌الله علیه و آله و آنانی که وارث او و از مصادیق انسان کامل اند می‌باشد.

آثار روایی

۱. تکلمه منهج البراعه

کتاب منهج البراعه فی شرح نهج‌البلاغه تألیف عالم جلیل، مرحوم میرزا حبیب‌الله خویی قدس سره طولانی‌ترین شرحی است که تاکنون بر کتاب عدیم‌المثل و بی‌نظیر نهج‌البلاغه نگاشته شده است. چراکه مؤلف محترم آن، چیزی را از شرح لغات و اعراب کلمات و توضیح معانی و ذکر قصص و ایراد روایات فروگذار نکرده است، الا اینکه آن جناب موفق به اتمام کتاب نشد و این اثر عظیم ابتر ماند. لذا ناشر محترم، مسئول وقت کتاب‌فروشی اسلامی، درباره اتمام آن از حضرت علامه شعرانی رحمه‌الله تعالی استمداد کردند، ولی ایشان به علی که خود در مقدمه جلد پانزدهم کتاب متعرض آن‌ها گردیده‌اند، درخواست فوق را نپذیرفتند و کار را به شاگرد ألمعی^۱ خود استاد حسن‌زاده قدس سره واگذار نمودند. جناب ایشان نیز فرموده استاد خویش را پذیرفت و با جدیت و تلاش مخصوص به خود ادامه شرح را پی گرفت که به حمدالله و لطفه و کرمه آن را در پنج جلد مرتب و به تکمله منهج البراعه نامید و به طبع رساند. لکن متأسفانه به علتی که ابراز آن مشکل است کار ادامه شرح با مانع مواجه گردید و دیگری آن را به انجام رسانید.

شایان توجه است که استاد در این پنج جلد علاوه بر شرح و بسط و توضیح فرمایشات حضرت وصی علیه‌السلام متعرض مصادر و مآخذ خطب و رسائل که جایز در شرح مرحوم خویی خالی بود، گردیده است و آنچه ایشان را بر عمل مزبور برانگیخت، این بود که جرجی زیدان عیسوی درباره نهج‌البلاغه نوشته بود: نمی‌توان مطالب موجود در نهج‌البلاغه را به علی بن ابی‌طالب منسوب دانست، زیرا در آن وقت‌ها عرب کجا این حرف‌ها را می‌فهمید تا علی بن ابی‌طالب بیاید و آن‌ها را بفرماید؟

بلکه سید رضی و سید مرتضی که هر دو ادیب بودند و نیز سطح دانش مردم بالا آمده بود، نشستند و این مطالب را نوشتند و برای ترویج کتاب خود آن را به علی ابن ابیطالب علیه السلام نسبت دادند. بدین جهت بود که استاد بر آن شد مصادر و مآخذ خطب و رسائل را که سالیانی پیش از سید رضی و سید مرتضی در دست مردم بود، ذکر کند تا جایی برای آن گونه توهمات نبوده باشد.

۲. تصحیح نهج البلاغه

حضرت استاد قدس سره در زمانی که به تألیف تکمله منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، که شرحش گفته آمد، اشتغال داشت، موفق گردید یک دوره کتاب شریف نهج البلاغه با نسخه‌ای بسیار کهن که بر نسخه ع سید رضی رضوان الله تعالی علیه عرضه شده، مقابله و تصحیح نماید. گفتنی است نسخه‌ای که در این تصحیح اصل قرار گرفته و با نسخه ع یادشده مقابله و تصحیح شده است خود نیز نسخه‌ای است خطی و کهن که از قدمت قابل ملاحظه‌ای برخوردار است.

۳. مصادر و مآخذ نهج البلاغه

چنانکه در جای خود گفته آمد، حضرت استاد رحمه الله در تکمله منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، علاوه بر شرح و بسط و توضیح فرمایشات نورانی امام علی بن ابیطالب علیه السلام، متذکر مآخذ و مصادر خطب و رسائل موجود در نهج البلاغه نیز شده است و همان جا خاطر نشان شد که سر این کار نوشته نامربوط جرجی زیدان بود که در صحت استناد مطالب موجود در نهج البلاغه تشکیک کرده بود. حال گوییم: به مصداق ضرب المثل معروف «عدو شود سبب خیر اگر خدا خواهد» امر یادشده سبب خیری شد که حضرت استاد اثر مستقلى را تألیف کند و در آن به ذکر مصادر و بیان مآخذ نهج البلاغه که سال‌ها پیش از سید رضی در دست مردم بوده است، پردازد.

۴. انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه

این کتاب بنا به درخواست بنیاد نهج البلاغه در موضوع «انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه» توسط حضرت استاد قدس سره تألیف شده است.

استاد کتاب را با مقدمه‌ای درباره معجزات قولی و فعلی سفرای الهی آغاز و نهج البلاغه را در عداد معجزات قولی محسوب می‌کند. سپس به مباحثی کوتاه در اسناد نهج البلاغه، موضوعات مسائل عقلی

در نهج البلاغه و آنانی که نسبت به جمع‌آوری کلمات امیرالمؤمنین علیه‌السلام اهتمام ورزیده‌اند، پرداخته، آنگاه وارد اصل موضوع، یعنی انسان کامل از دیدگاه نهج‌البلاغه گردیده است. حضرت استاد با توجه به فرمایشات امام امیر المومنین علیه‌السلام مباحث خود را در پنج بخش ارائه کرده است.

۱. در اوصاف انسان کامل و عدم خلوص از آن به‌طور کلی.
۲. در اوصاف نبی اکرم صلی‌الله علیه و آله.
۳. در اوصاف آل نبی علیهم‌السلام.
۴. در اوصاف شخص حضرت امیر علیه‌السلام.
۵. دقایق و نکات لطیفی که از برخی عبارات و اشارات مستفاد است.

لازم به ذکر است که استاد در این کتاب علاوه بر امور مزبور، خلاصه و عصاره مسائل عرفانی را در موضوع فوق‌الذکر از کتب فتوحات، مصباح الانس، فصوص و تمهید القواعد مؤید به آیات و روایات، بنا بر تناسب مقام و مباحث مطروحه نقل و از این طریق به تحکیم و تأیید مطالب مقاصد کتاب پرداخته است.

۵. تصحیح سه کتاب «ابی الجعد، نثر اللثالی، طب الاثمه»

کتاب ابی الجعد، کتابی است روایی که بر بیش از دویست روایت ارزنده اخلاقی مشتمل است و توسط انجمن عامر بن سلیمان مکنی به ابوجعد که یکی از اصحاب ابی الحسن علی بن موسی‌الرضا علیه‌السلام است تألیف شده است و اما کتاب نثر اللثالی که در مؤلف آن اختلاف است، بعضی آن را به ابی علی طبرسی و بعضی دگر آن را به ابی‌الرضا فضل‌الله راوندی، نسبت داده‌اند، نیز کتابی است روایی و مشتمل است بر کلمات قصاری که از سید اولیاء علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام نقل و به ترتیب حروف الفبا مرتب گردیده است و بالاخره کتاب طب الاثمه، تألیف ابوعتاب، عبدالله بن بسطام و برادرش حسین بن بسطام، معروف به «نیسابورین» کتابی است طبی و شریف که دو برادر نامبرده آن را بر اساس روایات صادره از اهل بیت عصمت و طهارت تنظیم نموده‌اند.

گفتنی است حضرت آیت‌الله‌العظمی حاج حسین بروجردی رضوان‌الله تعالی علیه، این سه کتاب را که تا آن زمان مخطوط بود و به چاپ نرسیده بود، برای حضرت آیت‌الله شعرانی قدس سره فرستادند تا زیر نظر ایشان تصحیح و به چاپ برسد. جناب استاد شعرانی برای آقای بروجردی نوشتند که ما فعلاً علاوه بر درس و بحث، تصحیح و چاپ جامع الرواه را در دست داریم، لذا اجازه بفرمایید تا تصحیح این سه کتاب را به عهده یکی از شاگردان خودم که لیاقت این کار را دارد، بگذاریم، که آقای

بروجردی رحمه الله علیه تمکین فرمودند و بعد سه کتاب یادشده در اختیار حضرت استاد حسن زاده قدس سره قرار گرفت و ایشان هم حقا در تصحیح آن‌ها زحمت کشید و به حمدالله به نحو مطلوبی به چاپ رسید.

۶. شرح چهل حدیث در معرفت نفس

اربعین نویسی یکی از سنت‌های پسندیده‌ای است که عالمان و دانشمندان اسلامی با الهام از فرموده رسول خدا صلی الله علیه و آله، آنجا که فرمود: هر کسی برای امت من چهل حدیث از احادیثی که آنان در امر دینشان بدان‌ها نیازمندند، حفظ کند، خدای عزوجل او را در روز رستاخیز فقیه عالم بر خواهد انگیخت، همواره بدان پایبند بوده و هستند. لذا می‌بینیم بخش عظیمی از آثار و نوشته‌های آنان را کتاب‌هایی تشکیل می‌دهد که با عنوان «اربعین» نگاشته شده است.

در این‌گونه آثار برخی از مؤلفان فقط به جمع چهل حدیث بسنده کرده و متعرض شرح آن‌ها نگردیده‌اند. ولی بسیاری از آنان علاوه بر اینکه چهل حدیث را بر اساس بینش و نگرش خویش انتخاب نموده‌اند، به شرح و تفصیل آن‌ها نیز پرداخته‌اند.

بنا بر همین روش، حضرت استاد حسن زاده رضوان الله تعالی علیه که مانند قاطبه اهل عرفان برای معرفت نفس اهمیت فوق‌العاده‌ای قائل است و آن را مفتاح خزائن ملکوت می‌داند، چهل حدیث از احادیث را که در معرفت نفس است در مجموعه‌ای گردآورده و به شرح و تفصیل آن‌ها پرداخته است.

۷. رساله‌ای در اربعین

این رساله مشتمل بر چهل حدیث است که هر کدام از آن‌ها واجد لفظ «اربعین» و بیان حکمی از احکام اربعین است، که حضرت استاد قدس سره فقط آن‌ها را جمع‌آوری نمود و بر آن بود تا در فرصتی مناسب به شرح و بیان آن‌ها بپردازد. که متأسفانه توفیق رفیق نگشت و این اثر به اتمام نرسید.

آثار رجالی

۱. اضبط المقال فی ضبط اسماء الرجال

این رساله را حضرت استاد قدس سره در اثنای اعراب‌گذاری اصول کافی که در قسمت آثار ادبی ایشان آن را معرفی خواهیم کرد، تألیف کرده است، چراکه اعراب اصول کافی مستلزم اعراب اسناد روایات موجود در آن و ضبط اسماء و انساب و کنی و القاب رجال واقع در اسناد نیز خواهد بود. بدیهی است که آگاهی بر ضبط اسماء رجال و روایات علاوه بر اینکه به‌خودی‌خود امری لازم است، در برخی از موارد ضروری‌تر به نظر می‌رسد، مثلاً گاهی اتفاق می‌افتد، اسم یک راوی از نظر وضع ظاهری با اسم روای دیگر یکی است ولی در تلفظ باهم فرق می‌کنند و یکی از امامی و دیگری از امامی دیگر یا یکی از فلان راوی و دیگری از راوی دیگر روایت می‌کند و مانند خطیم و خُطیم یا مانند نعیم و نُعیم، در چنین مواردی اگر طالب بر ضبط اسماء رجال آگاهی نداشته باشد، ممکن است برای او اشتباهات زیادی رخ دهد و در مقابل، آگاهی بر آن وی را کمک کرده و از وقوع برخی مشکلات جلوگیری می‌کند.

ناگفته پیداست عمل یادشده، حوصله بسیار زیاد و زحمت طاقت‌فرسایی را می‌طلبد که الحمدلله رب‌العالمین حضرت استاد با داشتن حوصله‌ای درخور و تحملی فوق تصور با مراجعه به مآخذ و مصادری که نام همه آن‌ها در ابتدای رساله قیدشده بدان موفق شد و علاوه بر تعیین ضبط هر اسم، به مآخذ و مصدر آن که به‌صورت رمز در مقابل اسماء مشخص شده، اشاره می‌کند. نکته آخر آنکه حضرت استاد، رساله فوق‌الذکر را در ۲۸ باب به تعداد حروف تهجی مرتب ساخته و از این طریق کار را برای طالبین، تسهیل نموده است.

۲. وجیزه‌ای در ترجمه و شرح زندگی علامه طباطبائی قدس سره

این ترجمه مختصر که در زمان حیات و اواخر عمر پربرکت مرحوم استاد علامه طباطبائی رضوان‌الله تعالی علیه، برحسب درخواست بعضی از ارگان‌ها توسط حضرت استاد نگاشته شد، حاوی نکاتی آموزنده و خاطراتی دل‌نشین از خصایص اخلاقی و علمی آن بزرگوار و همچنین مروری اجمالی بر اساتید و آثار آن جناب است.

۳. سرگذشت عارف الهی آیت‌الله میرزا جواد ملکی تبریزی

حضرت استاد به‌واسطه ارتباط با علامه طباطبائی با مرحوم ملکی تبریزی بیشتر آشنا می‌شود و از برخی از مکاتبات مرحوم تبریزی با آیت‌الله حاج شیخ محمدحسین کمپانی سخن به میان آورده است.

حضرت استاد در ادامه از ملاقات خویش با جناب سید فاضل حجه الاسلام و المسلمین حاج آقا سید حسین فاطمی قمی، پیرمردی در حدود صدسال از شاگردان حاج میرزا جواد آقا سخن به میان آورده است و با تتبع در کتاب‌های تراجم و گردآوری مطالب آنان درباره مرحوم تبریزی این رساله را به پایان برده است.

آثار فقهی

۱. تعلیقات علی العروه الوثقی

کتاب «العروه الوثقی فیما تعم به البلوی» تألیف فقیه محقق و اصولی مدقق، مرحوم سید محمد کاظم طباطبایی یزدی قدس سره الشریف، یکی از پر فرع‌ترین رساله‌های علمیه است که به زبان عربی نوشته شده و بر معظم ابواب عبادات و برخی از ابواب معاملات مشتمل است. این کتاب، از زمان تألیفش تاکنون همواره مورد مراجعه عموم فضلا و خواص از اهل تحقیق و بوده و هست و عموم فقهای که بعد از مرحوم آیه الله سید محمد کاظم طباطبایی پا به عرصه فقاقت گذاشته‌اند، بر آن تعلیقه دارند.

حضرت استاد حسن زاده آملی رحمه الله نیز به سهم خویش بر اکثر قسمت‌های مورد ابتلاء این کتاب «طهارت، صلوه، صوم، حج، نکاح» ...، تعلیقاتی را نگاشته است که فعلا به صورت پراکنده، در حاشیه چند نسخه از نسخه‌های عروه موجود در کتابخانه معظم له، محفوظ است.

۲. وجیزه‌ای در مناسک حج

حضرت استاد قدس سره این وجیزه را به درخواست دوستی که به موجب استطاعت، حج تمتع بر او واجب گشته بود، نگاشته است. معظم له در این اثر فقهی، به حکم تناسب موجود بین وجیزه و مخاطبش، آنچه از اعمال و آداب که موجب به عمره تمتع و حج تمتع است، همراه با طایفه‌ای از مستحبات، در دو قسمت اعمال و آداب عمره تمتع و اعمال و آداب حج تمتع بیان می‌دارد.

آثار هیوی و ریاضی

۱. دروس معرفه الوقت و القبله

این کتاب کم‌نظیر، از سلسله بحث‌های تحقیقی و دقیق استاد که طی چندین سال در حوزه مقدسه قم برای تعداد از رواد علم و پژوهندگان دانش، پیرامون شناخت وقت و قبله، تدریس شده صورت یافته است.

از آنجاکه شناخت وقت و قبله و آنچه مربوط به آن است، مبتنی بر شناخت برخی از مسائل هیوی، مانند استداره ارض، دوایر صغار و عظام، ارتفاع کواکب، انواع ظل و ... و شناخت برخی از مسائل هندسی مانند رسم مثلثات کروی، تحصیل جیب و جیب تمام، تحصیل ظل و ظل تمام و ... و شناخت برخی از مسائل علم جغرافیا مانند معرفت طول و عرض بلاد، شناخت نسبت بلاد به مکه مکرمه زاده‌ها الله شرفا و ... شناخت طریقه به‌کارگیری آلات نجومی، مانند اسطرلاب، ربع مجیب، کره، زرقاله، قطب‌نما و ... و شناسایی برخی از کواکب مانند، ستاره قطبی، شعرای یمانی و ... است، حضرت استاد در این دروس ابتدا به تنقیح امور یادشده پرداخته و سپس راه‌های قبله یابی و شناخت وقت را توضیح می‌دهد و حد و حدود کاربرد هر کدام از آن‌ها را گوشزد می‌نماید.

نکته لازم به ذکر آنکه حضرت استاد دام‌ظله ضمن مباحث یادشده مباحث فقهی و روایی مربوطه را نیز به شایستگی مورد تحقیق و بررسی قرار داده و نیازمندی طلاب و محصلین علوم دینی را به کلیه مباحثه مطروحه، در کتاب آشکار می‌سازد و بالاخره در پایان کتاب جهت تسهیل کار، جدول‌هایی را در طول و عرض بلاد و انحراف قبله شهرها و آبادی‌ها می‌آورد.

۲. رساله تعیین سمت قبله مدینه

موضوع بحث در این رساله تنها معجزه فعلی باقی خاتم‌الانبیاء محمد مصطفی صلی‌الله علیه و آله، یعنی تعیین سمت قبله مدینه توسط آن جناب است. حضرت استاد ابتدا به بیان اجمالی معجزات سفرای الهی که به دو قسم قولی و فعلی منقسم‌اند، پرداخته و سپس قرآن را به‌عنوان سرسلسله معجزات قولی، پیغمبر خاتم صلی‌الله علیه و آله که برای همیشه باقی و برقرار است، معرفی می‌نمایند، آنگاه به ذکر تنها معجزه فعلی باقی آن جناب که همان تعیین قبله مدینه است، اشاره می‌کنند.

لازم به ذکر است که در قسمت پایانی رساله به یکی دیگر از معجزات فعلی آن جناب که تعیین ظهر حقیقی است، اشاره شده است.

۳. رساله سی فصل

اعمال دایره هندیه را که یکی از طرق تعیین خط زوال و خط شرق و مغرب اعتدال و تحصی سمت قبله در آفاق مختلف است، از آن رو که بدون دانستن قواعد ریاضی و به کارگیری آلات رصدی برای هرکسی میسر است، شأن بسزایی است و چون رسم و به کارگیری آن را آداب و احکام مخصوصی است، حضرت استاد در این رساله که در موضوع خود بدیع است، جمیع آن‌ها را طی سی فصل تشریح و تبیین کرده و راه را برای مؤمنین تسهیل نموده‌اند.

۴. تعلیق تحفه الأجله فی معرفت القبله

تحفه الأجله رساله مبسوطی است که توسط عالم فاضل و ریاضی‌دان ماهر و هیوی قرن حاضر، مرحوم حیدر قلی خان سردار کابلی قدس سره الشریف در قبله شناسی از طریق فنون ریاضی و هیوی، نگارش یافته و به اقرار و اعتراف متخصصان فن بهترین کتاب در موضوع یادشده است. حضرت استاد حسن‌زاده رحمه‌الله بر این رساله تعلیقات ارزنده‌ای را نگاشته که طالب را در فهم مطالب کتاب کمک فراوانی است.

۵. تعلیقه بر رساله قبله مولی مظفر

رساله قبله تصنیف مولی مظفر جنابذی منجم و ریاضی‌دان قرن یازدهم هجری، رساله‌ای است فارسی و مختصر، که از استخراج خط نصف‌النهار و معرفت سمت قبله از طرق گوناگون بحث می‌کند و بر یک مقدمه و پنج باب مشتمل است. حضرت استاد حسن‌زاده دام‌ظله این رساله را که مخطوط است و تاکنون به چاپ نرسیده در رمضان ۱۳۷۹ مورد مطالعه قرارداد و تعلیقات مختصر و مفیدی را بر آن نگاشت.

۶. رساله میل کلی

میل کلی که عبارت است از اقصر قوسی از دایره ماره به اقطاب اربعه واقع بین معدل النهار و منطقه البروج یا میان دو قطب ایشان از قدیم الدهر نزد دانشمندان هیوی و آنانی که در آفرینش آسمان‌ها و زمین می‌اندیشند، از اهمیت بسیار زیادی برخوردار بوده والان نیز هست. چراکه مسائل عمده و شریفی از قبیل رتق و فتق آسمان‌ها و زمین، نوسان میل کلی، نوسان اعتدالین ربیعی و

خریفی، انطباق معدل النهار بر منطقه البروج و انفراج آن دو از یکدیگر، توجیه ادوار و اکوار عالم، لزوم محاسبه حرکت میل کلی و اقبال و ادبار در تحصیل سمت قبله و ... بر آن متفرع است. لذا حضرت استاد قدس سره به تألیف رساله میل کلی اهتمام ورزیدند و با تعریفی که در بدو رساله از میل کلی ارائه داده‌اند، طالب را برای فراگرفتن فروع و مسائل مذکور آماده ساخته و آنگاه به شرح یکایک آن‌ها پرداخته‌اند.

۷. رساله ظل

این رساله درباره پاره‌ای از مسائل ریاضی ظل که در لغت فرانسه از آن به لفظ «تائزانت» تعبیر می‌شود توسط حضرت استاد تألیف شده است. مسئله ظل یکی از مسائل مهم ریاضی است و ریاضیدانان اسلامی در متون زیجات و کتب هیئت و نجوم و آلات ارساد از شعب گوناگون آن بحث کرده‌اند. حضرت استاد نیز در رساله یادشده که بر دو فصل و یک خاتمه مشتمل است، پیرامون برخی از مسائل ریاضی آن به بحث پرداخته است.

۸. رساله در اختلاف‌منظر و انکسار نور

این رساله در اختلاف‌منظر و انکسار نور و برخی از آلات رصدی و جیب و ارتفاع و بعضی دیگر از مسائل هیوی و ریاضی و طبیعی است که حضرت استاد آن را در کنار درس و بحث جمعی از طالبان کمال به رشته تقریر و تحریر درآوردند.

۹. رساله تکثیر دایره

همان‌گونه که پیداست، موضوع بحث در این رساله تکثیر دایره است. تکثیر در لغت به معنای بسیار شکستن است و در اصطلاح مهندسیین بر عملی اطلاق می‌گردد که از آن نسبت قطر را به محیط دایره تحصیل کنند. از آنجاکه در نسبت بین دو شی تجانس و سنخیت ضروری است و از سوی دیگر قطر خطی است مستقیم برخلاف محیط دایره که منحنی و مستدیر است، مسئله تحصیل نسبت قطر به محیط دایره از قدم الزمان از اهمیت بسزایی برخوردار بوده و نیز هست. لذا حضرت استاد قدس سره در ابتدای این رساله قبل از هر چیز به ذکر اهمیت تاریخی مسئله یادشده و بیان علت آن پرداخته، سپس به معنای تکثیر در لغت و اصطلاح اشاره می‌نمایند.

۱۰. رساله فی تعیین البعد بین المرکزین و الاوج

به اتفاق جمیع علماء فن هیئت، از قدما گرفته تا متأخرین، شمس را نسبت به زمین اوج و حسیض است. حال خواه آن در اثر دور و نزدیک شدن شمس از زمین باشد، همان‌گونه که قدماء بدان قائل بودند و یا در اثر قرب و بعد زمین از شمس، همان‌طور که هیویون روز قائل‌اند، بدین جهت بطلیموس و اکثر محققین برای این‌که اوضاع شمس را نسبت به زمین از نظر اوج و حسیض و نیز از نظر سرعت و بطوء توجیه کنند، برای شمس دو فلک فرض کرده‌اند، یکی به نام فلک ممثل و دیگری به نام فلک خارج مرکز. فلک نخست را به خاطر اینکه مرکزش با مرکز زمین یکی است، موافق المرکز و فلک دوم را به خاطر اینکه مرکزش از مرکز زمین خارج است، خارج المرکز نامیده‌اند. بنابراین مراد از مرکزین که در عنوان رساله آمده است، دو مرکز دو فلک یادشده است و نیز مراد از اوج، اوج شمس است. حال بد آن‌که شناخت فاصله بین دو مرکز مذکور و همچنین شناخت موضع اوج شمس از راه براهین هندسی همواره از اهم مسائل فن هیئت به شمار رفته و می‌رود و چون فصل چهارم از مقاله سوم مجسطی به تحریر خواجه نصیرالدین طوسی قدس سره حاوی این دو مسئله بود استاد حسن زاده رحمه‌الله آن را به‌منزله متن قرارداد و رساله تعیین البعد بین المرکزین را به‌عنوان شرح بر آن متن نگاشت.

۱۱. رساله قطب‌نما و قبله‌نما

این رساله از قطب جغرافیایی و قطب مغناطیسی زمین و معرفت سمت قبله از قطب‌نما و تمیز آن قطب‌نما از قبله‌نما بحث می‌کند.

۱۲. رساله «کلّ فی فلک یشیحون»

این رساله در بیان «فلک ریاضی و فلک مجسم» در نه فصل که معنون به‌عنوان «مدار» است اتساق و انتظام یافته است.

۱۳. رساله فی الصبح و الشفق

از آنجا که برخی از احکام شرعی و عادات رسمی به صبح و شفق وابسته است، شناسایی و استخراج دقیق آن دو برای یک فرد مسلمان امری مفید و برای یک محصل علوم دینی امری ضروری است. لذا حضرت استاد حسن زاده قدس سره مباحث مهمی را که مربوط به حدوث فجر کاذب و حدوث فجر صادق و تعاکس صبح و شفق است همراه با برخی از مسائل فقهی و مسائل ریاضی مربوطه در رساله‌ای مستقل گردآورده و آن را به «رساله فی الصبح و الشفق» نام نهاده است.

۱۴. الصحیفه العسجدیه فی الآلات الرصدیه

این رساله به زبان عربی در دو فصل تدوین شده است. فصل اول در فرق بیان دانش هیئت و علم تنجیم و فصل دوم در آشنایی با آلات رصدی است.

۱۵. رساله‌ای پیرامون فنون ریاضی

این رساله پیرامون فنون ریاضی است که جهت ترغیب و تحریص دانش‌پژوهان به تعلیم و تعلم آن‌ها تألیف شده است. حضرت استاد رحمه‌الله رساله را با عنوان نمودن برخی از آیات و روایات در زمینه بناء عالم بر اساس حساب و هندسه، ابتناء زیبایی جهان بر تقدیر و اندازه‌گیری، تفسیر قدر به هندسه، خلق، ایجاد به اندازه است و ... و شرح و تبیین مطالب یادشده آغاز می‌کند، سپس به ذکر پاره‌ای از نکات ذوقی مطالب استحسانی مانند ارتباط لفظ رفیع با درجات محیط دایره «كُلِّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ»^۱ و سیر دوری کواکب، آمدن کلمه «شهر» در قرآن دوازده بار به تعداد دوازده ماه می‌پردازد؛ و در قسمت پایانی رساله درباره تأثیر علوم ریاضی در تقویت نفس و تقویم و تعدیل فکر و اهتمام قدماء نسبت به این مطلب و همچنین نیاز فقیه به علوم ریاضی، مطالب مفیدی را رقم می‌زنند.

۱۶. رساله‌ای در مطالب ریاضی

این رساله از چند مطلب قابل توجه ریاضی بحث می‌کند:

الف: معنی هندسه و خلق و قدر و قَدَر و اشاره‌ای اجمالی به آیه کریمه «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ»^۲.

ب: تفاوت سال شمسی و قمری در شماره روزها و بیان مدت درنگ اصحاب کهف در کهف با احتساب مدت مذکور به سال شمسی و سال قمری و استخراج این حکم از آیه کریمه «وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا»^۳.

ج: ابتدای بعضی از مسائل فلسفی چون تناهی ابعاد بر بعضی از قواعد و قضایای هندسی.

د: وجه تسمیه هر کدام از اشکال مأمونی و عروس و حمای و تبیین آن‌ها.

ه: شکل عروس و خانواده عروس و سخن مادر عروس و رساله‌ای در اوصاف و اطوار عروس.

و: اشاره‌ای به رسم علمای پیشین در هر فنی بخصوص در علوم عقلی درباره تمثیل به مسائل ریاضی.

۱ - أنبیا: ۳۳

۲ - حشر: ۲۴

۳ - کهف: ۲۵

ز: مجسمات خمسه.

ح: اصل اقلیدس.

ط: تشارک و تعاکس برهان تناهی ابعاد فلسفی و اصل اقلیدس هندسی.

۱۷. رساله‌ای در عمل به «ربع مجیب»

«ربع مجیب» مانند اسطرلاب از آلات رصدی هیوی و غیر آن است که بسیاری از مسائل و مطالب هیوی و ریاضی از آن تحصیل و استنباط می‌شود.

حضرت استاد قدس سره پس از فراگرفتن عمل به اسطرلاب در محضر علامه شعرانی، عمل به «ربع مجیب» را فراگرفت و پس از آن رساله‌ای را در عمل به این آلت رصدی هیوی به رشته تحریر درآورد.

۱۸. دروس هیئت و دیگر رشته‌های ریاضی

این کتاب حاوی دروسی است در علم شریف هیئت و دیگر رشته‌های ریاضی که حضرت استاد آن‌ها را در روزهای پنج‌شنبه و جمعه دوران تحصیلی حوزه مقدسه قم، برای عده‌ای از طلاب و محصلین علوم دینی تدریس نمود.

۱۹. تصحیح و تعلیق رساله القطب والمنطقه حکیم صدرالمتهین

رساله القطب و المنطقه رساله‌ای کوتاه از جناب صدرالمتهین صاحب اسفار است. حضرت استاد این رساله را با تصویر سه نسخه اصیل تصحیح و با نگاشتن یک مقدمه و سه فصل نسخه‌شناسی، کتاب‌شناسی و تعلیق بر غنای آن افزوده‌اند.

۲۰. تصحیح و تعلیق شرح چغمینی

کتاب «الملخص فی الهیئه» تصنیف محمود بن محمد چغمینی خوارزمی، کتابی است مختصر و مشهور که در علم شریف هیئت نگاشته شده است. این کتاب را تعدادی چند از ریاضی‌دانان اسلامی شرح کرده‌اند. یکی از کسانی که بر شرح کتاب مزبور توفیق یافت موسی بن محمود، معروف به قاضی‌زاده رومی است که شرح وی را بر دیگر شروح، برتری و مزیت خاصی است. لذا عبارت «شرح چغمینی» به‌طور اطلاق منصرف به شرح قاضی‌زاده رومی است. این شرح از جمله متون درسی در فن

هیئت است و در دوره ابتدایی ریاضیات و هیئت مورد تعلیم تعلم قرار دارد. حضرت استاد حسن زاده آملی قدس سره شرح چغمینی را در تهران نزد علامه ذوالفنون، میرزا ابوالحسن شعرانی قدس سره فراگرفت و خود، آن را در قم در حدود پنج دوره تدریس فرمود. ایشان در طول مدتی که به تدریس کتاب یادشده اشتغال داشت علاوه بر اینکه به تصحیح آن توفیق حاصل کرد، تعلیقات سودمندی را بر آن نگاشت.

۲۱. تصحیح و تعلیق تحریر اصول اقلیدس

کتاب «اصول الهندسه و الحساب» که در برخی از نوشته‌ها از آن به «اسطقتات» نیز تعبیر می‌شود، کتابی است مهم که قریب سیصدسال قبل از میلاد توسط اقلیدس، ریاضی‌دان و منجم شهیر یونانی تصنیف شده است. گرچه از ظاهر بعضی از مآخذ چنین استفاده می‌شود که اصول را اقلیدس تصنیف نکرده، بلکه او فقط آن را تهذیب و تفسیر نموده است و شاید به همین جهت بوده که مرحوم خواجه در ابتدای تحریر اصول از آن به «المنسوب الی اقلیدس» تعبیر کرده است، ولی باین‌همه به هر علت که بوده اصول یادشده به نام اقلیدس اشتهار یافته و همواره به‌عنوان یکی از متون درسی مورد تعلیم و تعلم ریاضیدانان قرار داشته است. از آنجاکه کتاب مزبور را در هندسه استدلالی شأنی بسزا بوده و نیز هست، مرحوم خواجه‌نصیرالدین طوسی آن را به بهترین وجه تحریر نمود و به «تحریر اصول اقلیدس» اشتهار یافت. حضرت استاد حسن زاده قدس سره این کتاب را در تهران نزد علامه ذوالفنون، میرزا ابوالحسن شعرانی قدس سره فراگرفت و خود موفق گردید آن را طی سالیانی دراز، چهار دوره کامل در حوزه مقدسه قم زاده‌ها الله شرفاً تدریس نماید. ایشان در خلال مدتی که به تدریس کتاب یادشده اشتغال داشت، علاوه بر اینکه کتاب را با نسخه‌های متعددی مقابله و تصحیح کرد، در جای‌جای آن تعلیقات و حواشی ارزشمند و گران‌قدری را نگاشت و فهم مطالب آن را برای هندسه دوستان علاقه‌مند تسهیل نمود.

۲۲. تصحیح و تعلیق اَکَر مانالائوس

اَکَر که جمع کره است در اصطلاح ریاضی‌دانان نام علمی است که علم شریف هیئت بر آن توفقی تام دارد و از احوال مقادیری که به انواع کره تعلق دارد، بحث می‌کند. یکی از کتبی که در علم اکر نگارش یافته کتاب مانالائوس است که پیش از بطلمیوس توسط مانالائوس، ریاضیدان معروف یونانی تصنیف شده و عمدتاً از مثلثات گروهی بحث می‌کند.

این کتاب را که یکی از متون درسی دوره متوسطه ریاضیات بوده است، مرحوم خواجه نصیرالدین طوسی رضوان الله تعالی علیه به خوبی تحریر کرده و تا همین اواخر در حوزه های علوم اسلامی تدریس می شده است.

حضرت استاد حسن زاده کتاب مزبور را در تهران نزد علامه شعرانی رضوان الله تعالی علیه فراگرفت و خود در قم آن را برای عده ای از فضلاء تدریس نمود. معظم له ضمن این تعلیم و تعلم، علاوه بر اینکه به تصحیح کتاب یادشده، به نحو اکمل موفق گردید، تعلیقات و حواشی راهگشایی را که خود به منزله شرحی است، بر آن نگاشت

۲۳. تصحیح و تعلیق تحریر اُکر ثاوذوسیوس

یکی دیگر از کتبی که در علم اُکر نگارش یافته و از جمله متون درسی دوره متوسطه ریاضیات بوده است کتاب اکر ثاوذوسیوس است که قریب یکصدسال قبل از میلاد توسط ثاوذوسیوس منجم و ریاضیدان معروف یونانی، تصنیف شده است.

این کتاب که عمدتاً از نسب و احوال دوایر بر یک کره و گاهی بر چند کره با یکدیگر و نظایر آن در سه مقاله بحث می کند، نیز باهمت عالی مرحوم خواجه نصیرالدین طوسی رضوان الله تعالی علیه به نحو مطلوبی تحریر شد و از آن پس مورد توجه بیشتر ریاضیدانان قرار گرفت. حضرت استاد حسن زاده رحمه الله تعالی کتاب مزبور را یک دوره در حوزه علمیه قم برای تعدادی از طلاب فاضل تدریس نمود و در خلال تدریس، علاوه بر تصحیح، تعلیقاتی را بر آن نگاشت.

۲۴. تصحیح و تعلیق تحریر مساکن ثاوذوسیوس

کتاب مساکن، تصنیف ثاوذوسیوس، ریاضیدان و منجم یونانی، از جمله کتب ادله هیوی است که عمدتاً از نسبت دوایر عظام فلکی به آفاق مختلف، بحث می کند و در ردیف متون دوره متوسطه ریاضیات قرار دارد.

این کتاب را نیز محقق نامدار و ریاضیدان بی نظیر خواجه نصیرالدین طوسی رضوان الله تعالی علیه به خوبی تحریر کرد و در اختیار ریاضی دوستان قرارداد.

حضرت استاد حسن زاده قدس سره یک دوره کتاب مزبور را در قم برای عده ای از طلاب علاقه مند به علوم هیوی و ریاضی تدریس نمود و ضمن تدریس، علاوه بر تصحیح متن کتاب، تعلیقاتی را بر آن نگاشت.

۲۵. شرح زیج بهادری

زیج، لفظی است معرب، اصل آن فارسی، که بنا بر قول بعضی از «زیک» به معنای تارهایی که استادان نقش‌بند، نقش جامه‌هایی را که بافند، بدان‌ها بندند و بنا بر قول بعضی دیگر از «زه» به معنای ابریشم و روده تابیده که از آن غربال و وتر کمان تیراندازی و وتر کمان حلاجی و دیگر چیزها سازند، گرفته شده است.

در هر صورت، ظاهراً فارسی زیج به معنای ریسمان یا تار بوده و بعد تدریجاً بر سبیل توسع، بر تارهای متوازی پارچه که بود در میان آن‌ها بافته می‌شود و سپس بر تارهایی که نقاشان نقش جامه‌ها را بدان‌ها بندند و جامه بافان را قانون و دستوری است در جامه یافتن و بالاخره به خاطر تشابه صوری و معنوی موجود بین تارهای یادشده و جداول کتابی که منجمان، احوال و اوضاع نجوم و افلاک را از آن‌ها معلوم کنند، بر کتاب مشتمل بر جداول مزبور اطلاق شده است. بنابراین؛ زیج در اصطلاح منجمان نام کتابی است که آنچه در رصدخانه از مقادیر حرکات کواکب و اطوال و عروض و تعدیلات و دیگر امور مربوطه به فن هیئت و نجوم تحصیل کرده‌اند، در آن ضبط می‌نمایند و برای منجمان بعدی به‌منزله قانونی است که احوال و اوضاع نجوم و افلاک را از جداول آن استخراج و در دفتری به نام تقویم درج کنند.

گرچه تاریخ شروع زیج نویسی، به سال‌های قبل از میلاد مربوط می‌شود و بلکه ریشه‌های کهن تاریخی دارد، ولی اهمیتی که دانشمندان اسلامی به این عمل پرزحمت و طاقت‌فرسا و مهم داشته‌اند و زحماتی را که در این مسیر متحمل شده‌اند، بسیار چشمگیر و قابل‌ستایش است. پیدایش حدود چهارصد زیج که همه توسط ریاضی‌دانان و منجمان اسلامی تنظیم گشته خود شاهد صدقی است بر این مدعی.

در میان زیج‌های موجود زیج بهادری را که به زیج بهادر خانی و رصد طغیانی نیز اشتهار دارد، شأن خاصی است؛ زیرا تمام‌ترین و دقیق‌ترین و جدیدترین آن‌هاست. لذا از زمان نگارش آن تاکنون همواره مورد مراجعه منجمان و ریاضیدانان بوده و نیز هست. حضرت استاد حسن‌زاده آملی قدس سره این زیج را نزد علامه ذوالفنون، میرزا ابوالحسن شعرانی قدس سره در مدت چهار سال تمام از بدو تا ختم فراگرفت و در مسائل و مباحث آن مهارت خاصی یافت. علاوه بر این آن را یک دوره کامل به فارسی شرح کرد و تمام قواعد هیوی آن را مطابق قضایای هندسی با ذکر مأخذ آن‌ها بیان نمود.

۲۶. تصحیح و تعلیق شرح بیرجندی بر زیج الغ بیک

زیج الغ بیک یکی از زیج‌های مهم اسلامی است که در قرن نهم هجری قمری توسط محمد بن شاهرخ پادشاه فاضل و علم دوست سمرقند مشهور به الغ بیک و کمک استاد وی صلاح‌الدین موسی،

مشهور به قاضی زاده رومی و مساعدت غیات الدین جمشید کاشی و فرزند فاضل او، تنظیم شده است. غیاث الدین در اوایل کار رصد، وفات کرد؛ و قاضی زاده رومی نیز قبل از تمام شدن کار زیچ دار فانی را وداع گفت. لذا الغ بیک، زیچ یادشده را به اهتمام و کوشش فرزند غیاث الدین به اتمام رسانید. بر این زیچ، توسط دانشمندان اسلامی، شروح متعددی نوشته شده است که در میان آن‌ها شرح مولی عبدالعلی بیرجندی را شأنی بسزاست. چراکه بنا بر قول بعضی از متخصصان فن، در علوم ریاضی بعد از مرحوم خواجه نصیرالدین طوسی باید به سراغ مولی عبدالعلی بیرجندی رفت. باری حضرت استاد حسن زاده آملی رحمه الله شرح مزبور را تصحیح و تعلیقاتی را بر آن نگاشت.

۲۷. تصحیح و تعلیق شرح بیرجندی بر بیست باب

بیست باب، تصنیف خواجه نصیرالدین طوسی رضوان الله تعالی علیه، رساله‌ای است فارسی و مختصر که مشتمل بر بیست باب است و از اسطرلاب و کاربرد آن در اعمال نجومی و نحوه به کارگیری آن بحث می‌کند. بر این رساله شروح متعددی نگاشته شده که مهم‌ترین آن‌ها شرح مزجی مولی عبدالعلی بیرجندی است. حضرت استاد حسن زاده قدس سره شرح مزبور را تصحیح و تعلیقاتی را نیز بر آن نگاشته است.

۲۸. تصحیح و تعلیق تحریر مجسطی

کتاب مجسطی، تصنیف بطليموس قلوذی منجم و ریاضیدان مشهور یونان، مهم‌ترین کتابی است که تاکنون در فن هیئت نگارش یافته و از جمله متونی است که در دوره نهایی ریاضیات و هیئت استدلالی مورد تعلیم و تعلم قرار داشته و دارد. این کتاب که بر براهین هندسی مسائل هیئت و استخراج جیوب و سهام و اوتار و زوایا و اوضاع فلکی و ارضی و ... مشتمل است، توسط تنی چند از ریاضیدانان بزرگ تحریر شده است که در این میان تحریر حکیم محقق و ریاضیدانان مدقق، خواجه نصیرالدین طوسی رضوان الله تعالی علیه را شأنی خاص به خود است. لذا همیشه مورد توجه محققان مسلمان و غیرمسلمان بوده است. حضرت استاد حسن زاده آملی قدس سره کتاب یادشده را نزد حضرت استاد، علامه شعرانی قدس سره فراگرفت و مطالب و محتویات آن را علی‌رغم صعوبت و دقت آن‌ها به خوبی هضم نمود. معظم له طی سالیانی تحقیق و تدریس در فنون ریاضی و هیوی، متن مجسطی محرر به تحریر خواجه را تصحیح و تعلیقات ارزنده و مفیدی را بر آن نگاشت و علاوه بر این، بر تصحیح و تعلیق شرح نظام الدین نیشابوری بر مجسطی و نیز تصحیح و تعلیق ترجمه و شرح مجسطی که توسط دو تن از بزرگان رصدخانه زیچ محمدشاهی انجام پذیرفته، توفیق یافت.

۲۹. استخراج جداول تقویم

یکی از آثار پرزحمت استاد حسن زاده قدس سره استخراج جداول تقویم است که در طول ۹ سال ادامه داشت. این کار علی‌رغم زحمات زیاد که به آن اختصاص یافت، فواید محدودی را در برداشت. ولی از آن‌رو که مستخرج در زمان استخراج به دقایق و لطایفی دست می‌یابد که برای استاد در فن، اما غیر مستخرج، مجهول است، عمل مزبور موجب به دست آمدن رموز و تجربیاتی شد که استاد را مهارت خاصی بخشید.

باری استاد فرمودند: یکی از حسرت‌های ما این است که چرا ما در طول این ۹ سال، صورت محاسبات استخراج جداول را جمع نکردیم؟ و اگر آن‌ها در مجموعه‌ای گرد می‌آمد، خود دستورالعملی بود که مستخرجین بعدی را در نحوه استخراج کمک می‌کرد. ولی متأسفانه این کار نشد تا اینکه کم‌کم همه آن‌ها پراکنده شدند و از بین رفتند.

۳۰. تصحیح و تعلیق الدر المکنون و الجوهر المصون

علم حروف که در برخی از نوشته‌ها به تسامح از آن به علم سیمیا تعبیر می‌شود، یک شعبه از شعبه‌های علوم غریبه است و از خواص تکوینی حروف به‌طور مفرد یا مرکب بحث می‌کند. کتبی که در این علم نگاشته شده است، بسیار است که فهرست عمده آن‌ها را عالم فاضل مصطفی بن عبدالله مشهور به کاتب چلبی در کشف الظنون ذکر کرده است. از جمله کتبی که در علم یادشده نگارش یافته کتاب «الدر المکنون و الجوهر المصون» تصنیف شیخ اکبر محیی الدین بن عربی است که مانند مصنف آن در نوع خود بی‌نظیر است. حضرت استاد حسن زاده رحمه‌الله این کتاب را در خدمت استاد خود در علوم غریبه مرحوم آقا سید مهدی قاضی طباطبایی، خلف صالح آقا سید علی قاضی طباطبایی قدس سره ما که بنا بر فرموده استاد حسن زاده، «در این‌گونه علوم تبحر و تمهر خاصی داشته و به‌حق مجتهد در فن بوده است» فراگرفت؛ و علاوه بر اینکه بر تصحیح دوره کامل آن از ابتدا تا انتها توفیق یافت و تعلیقات و حواشی زیادی را بر آن نگاشت.

۳۱. دروس معرفت اوفاق

این کتاب که بالفعل حاوی هفتادوپنج درس است و به اتمام نرسید، در علم عظیم‌الشان و شریف اوفاق نگارش یافته است. علم اوفاق که یکی از شعبه‌های علوم ریاضی است و امروز در عداد علوم غریبه به شمار می‌رود، از انحاء سیر اعداد در جداول وفقی و روش پر کردن آن‌ها بحث می‌کند. حضرت استاد حسن زاده قدس سره علم یادشده را در حضور پرفیض استاد خویش مرحوم آقا سید

مهدی قاضی طباطبایی که در فن ارثماطیقی تبحر تامی داشته است، فراگرفت و مجموع افادات آن جناب را به خوبی تحریر و به صورت دروس مزبور تنظیم و مرتب کرد.

۳۲. شرح قصیده کنوز الاسماء

قصیده کنوز الاسماء که بر یکصد و چهار بیت مشتمل است، اثری است مؤثر که در علم حروف سروده و نگاشته شده است. گرچه این اثر در عداد آثار شیخ بهایی علیه‌الرحمه به حساب آمده، ولی بنا بر نظر حضرت استاد حسن زاده، این قصیده از جمله آثار استاد شیخ بهایی، یعنی علامه محمود بن محمد دهدار، متخلص به عیانی است.

در هر صورت، استاد دام‌ظله این قصیده را از بدو تا ختم شرح کرده و رموز و دقایق آن را برای علاقه‌مندان به فن، بیان نموده است.

آثار ادبی

۱. تقدیم و تصحیح و تعلیق نصاب الصبیان

کتاب نصاب الصبیان تألیف ابونصر فراهی سجستانی را در تعلیم نوآموزان و مبتدیان در ادبیات عرب شأنی بسزاست. چراکه در آن لغات فارسی و عربی را با سبکی دل‌نشین به هم آمیخته و مبتدی را با روشی دلپذیر در حفظ لغات عرب یاری می‌رساند. لذا در مکاتب و مدارس، همواره از کتب درسی رایج بوده است، ولی با این همه از تصرف ناسخان و زیاده و نقصان دیگران و تحریف ناآشنایان، مصون نمانده بود و بدین جهت حضرت استاد به ترغیب مرحوم علامه شعرانی بر آن شد تا در نسخ آن تجدیدنظر کند. جناب ایشان با فراهم کردن نسخ خطی موجود در کتابخانه مرحوم ملک و کتابخانه ملی بر تصحیح کتاب یادشده همت گماشت و در ضبط کلمات و لغات سعی بلیغ مبذول داشت. ابیات الحاقی را با علامت اختصاری «م» از اشعار اصلی که ۲۲۰ بیت است، جدا کرد و مهم‌تر اینکه کتاب را با تعلیقات سودمند خویش پر بارتر ساخت؛ و بدین ترتیب اولین اثر خود را به عالم دانش تقدیم نمود.

۲. تصحیح کلیله‌ودمنه

کلیله‌ودمنه کتابی است محتوی معانی لطیف و طرائف ظریف از زبان بی‌زبانان در لباس هزل و افسانه، که به السنه مختلف عربی و فارسی و فرانسوی و انگلیسی و عبری و ترکی و دیگر زبان‌های زنده دنیا ترجمه و نشر شده است.

ترجمه فارسی کلیله‌ودمنه اثر قلم شیوا ورسای ابو‌المعالی نصرالله منشی است که همواره بر متانت و بزرگی خویش برقرار بوده و هست و برای همیشه سرمشق پارسی نویسان و ارباب قلم و اصحاب ادب خواهد بود.

از آن‌رو که ترجمه مزبور متنی است متین و نسبتاً مشکل علی‌رغم تصحیحات متعدد توسط مصححین مختلف باز نیازمند به تصحیح مجدد و تبیین و تشریح بود که این بار رنج و زحمت آن را استاد حسن‌زاده‌آملی رحمه‌الله به دوش کشیدند. جناب ایشان، کتاب را از روی چندین نسخه خطی موجود در کتابخانه مرحوم ملک و کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپه‌سالار) تصحیح و با کلیله‌های عربی مقابله کردند. مآخذ و مصادر اشعار و امثال را اعم از فارسی و عربی ذکر و آن‌هایی را که نیازمند به ترجمه یا شرح بود، در حد توان ترجمه و شرح کردند و نیز لغات مشکل کتاب را با مراجعه به کتب معتبر لغت چون صحاح اللغه، منتهی‌الادب، قاموس، نه‌ایه ابن‌اثیر، مجمع‌البحرین و دیگر کتب توضیح دادند.

علاوه بر امور یادشده، دو باب از کلیله را که تا آن زمان ترجمه نشده بود بر وجهی به فارسی برگردانیدند که تمیز آن از ترجمه ابو‌المعالی بسی مشکل است.

۳. رساله‌ای در تدوین لغت عرب

در این رساله از تعریف علم لغت و فایده آن، مکانت لغت عربی، سبب پیدایش و تدوین کتب لغت عربی، اعتنایی به اشعار فصحای عرب، کتب لغت و رجال آن سخن به میان آمده است.

۴. تصحیح و اعراب اصول کافی

اصول کافی اشهر از آن است که نیازی به تعریف و تمجید داشته باشد، چراکه از بهترین تألیفات امامیه و امتن کتب روایی شیعی محسوب می‌شود. این کتاب توسط دانشمند بصیر، عالم خبیر، مرحوم ثقه‌الاسلام، ابوجعفر محمد بن یقوب کلینی جزاه‌الله عن‌الاسلام خیرا، تألیف گردیده است و از آن‌رو که به اصول روایی و کتب مآخذ قریب‌العهد و بر دقت ضبط وجودت ترتیب و حسن تبویب

و ایجاز عناوین مشتمل است، در میان کتب روایی از شرافت و مقامی بس والا برخوردار است. بدین جهت ضبط کلمات و اعراب‌گذاری مفرداتش که از تطرق خطاء و لحن و تحریف و تصحیف به آن جلوگیری می‌کند، کاری لازم و امری ضروری بود و به فضل و کرم خداوند متعال توفیق انجام آن نصیب استاد خستگی‌ناپذیر حسن‌زاده آملی قدس سره شد که با کوشش زائدالوصف و رنجی طاقت‌فرسا به این مهم قیام کردند و آن را جامه تحقیق پوشانیدند.

۵. دیوان اشعار

شعر صنعتی است که همه امت‌ها و جوامع بشری علی‌رغم تمام اختلافاتشان آن را جهت تأثیر بر نفوس و برانگیختن عواطف و احساسات به کار می‌گیرند؛ زیرا اگر شیوایی گفتار با هنر سجع و قافیه آمیخته گردد، سخن را حلاوت و گرمی خاصی می‌بخشد که آن را در نثر کمتر می‌توان یافت. چه بسا دل‌هایی سخت و سرکش که با سخن نرم شاعری آب و چشم‌های جامدی که با کلام موزونی، روان گردیده است. چه بسا افرادی که از طریق مستقیم حق منحرف بوده و با شنیدن یا خواندن غزلی منقلب شده و به راه راست هدایت بازگشته‌اند.

از این‌رو عارفان دل‌سوخته و حکیمان وارسته و دانشمندان پیراسته، علاوه بر اینکه یافته‌ها و احساسات درونی خویش را با زبان شعر که زبان احساس است، ابراز نموده‌اند، همیشه از صنعت شعر بهترین استفاده‌ها را کرده و از این طریق افکار و انظار دقیق و باریک را در اذهان رسوخ داده و صفات حمیده و اخلاق فاضله را در میان مردم شایع ساخته و قلوب انسان‌ها را زنده و به ارواح آنان طراوتی خاص بخشیده‌اند.

از جمله کسانی که مصداق بارز سخن فوق است حضرت استاد حسن‌زاده آملی است که با سرودن اشعار عرفانی، اخلاقی و حکمی اهداف یادشده را محقق ساخته است مجموع سروده‌های ایشان در دیوانی مدون و به دیوان اشعار نام‌گرفته است. دیوان مزبور شامل بخش‌های مختلفی چون غزلیات، قصاید، رباعیات، ترجیع‌بند، پندنامه و دفتر دل است. در این میان دفتر دل را شأنی بسزاست که به عدد حروف بسم‌الله الرحمن الرحیم، نوزده بند است و هر بند در یک موضوع تکوینی.

۶. قصیده ینوع الحیوه

قصیده تائیه ینوع الحیوه که مشتمل بر ۴۲۵ بیت به سبک تائیه ابن فارض است، قصیده‌ای است پرمغز که درباره اصولی از اصول عقاید اسلامی و پاره‌ای از مطالب عرفانی و برخی از نکات اخلاقی توسط حضرت استاد دام‌ظله به زبان عربی سروده شده است.

۷. مصادر اشعار دیوان منسوب به امیرالمؤمنین علیه‌السلام

همان‌طور که جمع کثیری از علماء و فصحاء بر جمع خطب و کتب و رسایل امام علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام اهتمام داشته‌اند، نیز عده‌ای از ادباء و دانشمندان که تعداد آن‌ها به ۱۷ نفر بالغ است، بر جمع اشعار منسوب به آن حضرت همت گماشته‌اند که اقدام از همه ابواحمد عبدالعزیز جلودی متوفای سنه ۳۳۲ هجری قمری است.

شخص نامبرده را کتابی است به نام «کتاب شعر علی علیه‌السلام» که در آن مقدار زیادی از اشعار منسوب به آن حضرت را جمع‌آوری کرده است.

نکته‌ای که در اینجا قابل‌ملاحظه است این است که عده‌ای از محققان در صحت انتساب اشعار یادشده به حضرت وصی علیه‌السلام مناقشه کرده‌اند.

بر همین اساس حضرت استاد حسن‌زاده دامت توفیقاته بر آن شد که تحقیق جامعی را درباره اشعار منسوب به امام علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام آغاز کند و صحت و عدم صحت انتساب آن‌ها را معلوم سازد. که به حمدالله بر این عمل توفیق یافت و مآخذ و مصادر کثیری از اشعار مزبور را مشخص نمود. حضرت استاد خود در این باره می‌فرماید: «ما ضمن تحقیقات و مطالعات علمی خودمان متوجه شدیم که بسیاری از اشعار موجود در دیوان منسوب به امیرالمؤمنین علیه‌السلام از دیگران است و ربطی به آن حضرت ندارد و بعضی از اشعار دیوان، مفاد فرموده‌های آن حضرت است که شاعری آن را به نظم درآورده و بعد کم‌کم خود آن شعر نیز به آن جناب نسبت داده شده است؛ مانند یا حار حمدان من یمیت یرنی ... الخ که سید حمیری در این اشعار مضمون فرموده حضرت امیر علیه‌السلام را به نظم کشیده و بعدها به آن جناب انتساب یافته است.

بلی بنا بر فرموده علامه طباطبایی قدس‌سره، تنها چیزی را که از آن اشعار می‌توان به آن حضرت نسبت داد، رجزهایی است که در جنگ‌ها از آن جناب نقل شده است که ما بازهم درباره خود این رجزها عرایضی داریم».

۸. تعلیقه بر باب توحید حدیقه‌الحقیقه

کتاب شریف و متین حدیقه‌الحقیقه که برخی از آن به فخری نامه و برخی دگر به الهی نامه یاد کرده‌اند، کتابی است منظوم که علاوه بر مزایای ادبی و هنری، بر مطالب دقیق و معانی بلند عرفانی و فلسفی و اخلاقی مشتمل است و مطالبش غالباً به آیات قرآن کریم و اخبار نبوی و آثار صحابه و کلمات مشایخ ناظر است.

این کتاب اثر طبع روان و ذهن صافی و فکر بلند و ذوق سلیم عارف نامدار و حکیم عالی‌مقدار، شاعر

دانا و قصیده‌سرای توانا مجدود بن آدم، سنایی غزنوی علیه‌الرحمه است. وی در میان شاعران و سخن‌سرایان پارسی اولین کسی است که افکار بلند عرفانی و ذوقیات لطیف شعری را درهم آمیخت و سبک و شیوه نوینی را پی‌ریزی نمود.

کتاب حدیقه‌الحقیقه که بر ده باب مشتمل است علی‌رغم طراوت الفاظ و رونق عباراتش، حاوی معانی دقیق و مطالب ظریفی است که فهم آن به سهولت میسر هر کسی نیست، لذا حضرت استاد حسن‌زاده آملی قدس سره ابیات مشکل باب توحید آن را در قالب تعلیقه‌هایی که در حاشیه کتاب نگاشته شرح کرده و فهم آن‌ها را برای علاقه‌مندان آسان نموده است

۹. تصحیح گلستان سعدی

گلستان شیخ اجل سعدی شیرازی علیه‌الرحمه که به اعتراف کلیه نثرنویسان، زیباترین نثر پارسی است، کتابی است آکنده از حقایق و معارف اسلامی و مشحون از لطایف و ظرایف اخلاقی که در لباس قضایا و حکایات شیرین و دلپذیر به رشته تحریر درآمده است. این کتاب در حقیقت یک دوره کامل حکمت عملی «سیاست، تدبیر منزل، اخلاق» است که به عدد درهای بهشت بر هشت باب مشتمل است و فرزندان آدم را به ورود در مدینه فاضله انسانی که خود بهشت روی زمین و زیربنای بهشت جاوید است، دعوت می‌نماید.

باری حضرت استاد حسن‌زاده مدظله پیش از آنکه به تصحیح کلیله‌و‌دمنه و ترجمه دو باب آخر آن مشغول شود، گلستان شیخ را تصحیح و آماده چاپ نمود که در فروردین‌ماه ۱۳۳۴ هجری شمسی توسط مطبعه اسلامی به طبع رسید.

۱۰. تعلیقه بر قسمت معانی مطول

کتاب شریف مطول که از جمله متون درسی در علم بلاغت است، شرحی است مبسوط بر تلخیص المفتاح خطیب قزوینی که توسط سعدالدین مسعود بن عمر تفتازانی نگارش یافته و بر یک مقدمه و سه فن و یک خاتمه مرتب گشته است.

حضرت استاد حسن‌زاده دام مجده که کتاب مزبور را چندین دوره تدریس نمود و در خلال تدریس، تعلیقات ارزنده و مفید را بر قسمت معانی این کتاب که بر هشت باب مشتمل است، نگاشت.

۱۱. امثال طبری

این اثر مجموعه‌ای است نفیس که بیش از هزار ضرب‌المثل مازندرانی را به زبان شیرین محلی به ترتیب حروف الفبا در ۲۸ باب، در خود جای‌داده است. مجموعه یادشده که طی سالیانی دراز باهمت حضرت استاد قدس سره گرد آمد ضمن کتاب هزار و یک کلمه منتشر شد.

آثار متفرقه و کشکولی

۱. تقدیم و تصحیح و تعلیق خزائن

خزائن نراقی اثری است گران‌سنگ و یکی از نفیس‌ترین مجموعه‌هایی که حاوی مطالب گوناگون در علوم مختلف چون عرفان، فقه، حدیث، تفسیر، لغت، هیئت، نجوم، ریاضی، طب، اعداد و اوقاف، جفر و غیر ذلک است. علاوه بر امور یادشده مشتمل بر اشعار و غزلیات و امثال‌وحکم و لطایف و حکایات شیرینی است که بر حسن و بهاء کتاب افزوده است.

ولی باین‌همه، همچون کثیری از کتب دیگر، بر اثر کثرت تصحیفات و تحریفات که در آن راه‌یافته بود کمتر مورد استفاده دانش‌پژوهان قرار می‌گرفت، لذا تنقیح و تصحیح جامع و کاملی را می‌طلبید و از آن‌رو که کتاب محتوی مطالب متنوع در علوم و فنون مختلف بود، انجام عمل مزبور از عهده هرکسی ساخته نبود. بدین‌جهت استاد حسن‌زاده رحمه‌الله تعالی که در تمام فنون یادشده تخصص و اطلاع کافی را داشت زحمت تصحیح اصل نسخه را تقبل فرموده و آن را با تقدیم مقدمه‌ای جامع و کامل که در تفرقه و امتیاز علوم ریاضی و هیوی از احکام نجومی و بیان اهمیت و لزوم معرفت نوع اول برای محصلان و مشتغلین به علوم دینی است، مزین نمودند. علاوه بر این درجای‌جای کتاب بر حسب مقتضای حال و تناسب مقام تعلیقاتی سودمند را که خواننده اندیشمند را در فهم مطالب مشکل کتاب کمک می‌کند و با رمز «ح» مشخص گردیده است، از خود به یادگار گذاشت.

۲. هزار و یک نکته

هزار و یک نکته، کتابی است کشکول‌گونه، مشحون از مطالب گوناگون قرآنی، عرفانی، فلسفی، فقهی، ریاضی، هیوی و ... که استاد رحمه‌الله تعالی آن‌ها را در طول ۳۰ سال، نکته‌نکته، گردآورده و به‌صورت مجموعه‌ای دلپذیر به پیشگاه دانش‌پژوهان محقق تقدیم کرده است.

نکته‌ها در طول و قصر با یکدیگر متفاوت‌اند گاهی برخی از آن‌ها خود رساله‌ای است مستقل و برخی دیگر کوتاه در یک سطر یا سطور چند.

۳. هزار و یک کلمه

هزار و یک کلمه مانند کتاب هزار و یک نکته استاد، کتابی است کَشکول گونه، مشتمل بر مطالب گوناگون قرآنی، عرفانی، فلسفی، فقهی، ریاضی، هیوی و ... که در هفت جلد مرتب شده است و حضرت استاد آن را بعد از تألیف هزار و یک نکته به همان سبک به رشته تحریر درآورده است.

۴. مجموعه مقالات

این مجموعه حاوی هشت مقاله در موضوعات مختلف است. مقالات یادشده به استثنای یک مقاله همه در اصل، سخنرانی‌هایی است که استاد در کنگره یا سمینارهای متعدد ایراد فرموده‌اند. آنگاه از حالت گفتار به حالت نوشتار منتقل و در دست طبع و نشر قرار گرفت.

۵. ده رساله فارسی

ده رساله فارسی مجموعه‌ای است نفیس که بر ده رساله در موضوعات مختلف قرآنی، عرفانی، حکمی، فقهی، طبی، اخلاقی، ریاضی و فلکی مشتمل است.

۶. کشکیل

کشکیل که مصغر کشکول است، نام مجموعه‌ای است ادبی، عرفانی، فلسفی، ریاضی، تاریخی و ... که حضرت استاد حسن زاده رحمه الله مطالب آن را طی سالیانی دراز گردآورده و به احترام کشکول شیخ بهایی علیه‌الرحمه آن را کشکیل یعنی کشکول کوچک نام نهاده است. چنانکه ملاً حاجی بابای قزوینی مجموعه خود را درازای کشکول استادش شیخ بهایی. مشکول که مهمل کشکول است نامیده و محمد بن محمود چغمینی کتاب طبی خود را به احترام قانون شیخ‌الرئیس بوعلی سینا قانونچه خوانده است.

خاتمه و اعتذار

در این مقاله گرچه سعی راقم سطور بر این بود تا کلیه آثار حضرت استاد حسن‌زاده قدس سره را اعم از مطبوع و غیر مطبوع، فهرست و معرفی کند، ولی ممکن است به خاطر کمی اطلاع و نیز قصور باع این حقیر سراپا قصور و تقصیر ناخواسته برخی از آثار حضرت استاد را از قلم انداخته باشد لذا بر خود لازم می‌داند از کلیه محققان دانشمند و نکته‌سنجان اندیشمند، خصوصاً روح ملکوتی حضرت استاد قدس سره عذرخواهی کند و نیز در خاتمه توفیق روزافزون همگان را در مسیر ترویج و احیای علوم و معارف حقه و تجلیل از مقام شامخ بزرگان عالم علم و معرفت از خداوند منان مسئلت دارد؛ و آخر دعویهم ان الحمد لله لله رب العالمین.